© כל הזכויות שמורות

ליאון קאס

ראשית חכמה

© כל הזכויות שמורות

עוד על יהדות וישראל בהוצאת שלם

מיכאל אורן, דוד חזוני, יורם חזוני (עורכים) – מאמרים חדשים על הציונות

מיכאל אורן – שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון (עם דביר)

דרור בונדי – אַיֶּכָּה? שאלתו של אלוהים ותרגום המסורת בהגותו של אברהם יהושע השל

אליעזר ברקוביץ – אלוהים, אדם והיסטוריה

אליעזר ברקוביץ – אמונה לאחר השואה

אליעזר ברקוביץ – מאמרים על יסודות היהדות

אליעזר ברקוביץ – עמו אנוכי בצרה: יהדות בגטאות ובמחנות ההשמדה

יונתן זקס – רדיקלית אז, רדיקלית עכשיו: מורשת הדת העתיקה בעולם

יוסף חיים ירושלמי – משה של פרויד

יוסף יצחק ליפשיץ – רזא דשבת: השתיקה והדיבור

אריה מורגנשטרן – השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע־עשרה

אילת מזר – החפירות בעיר דוד 2005

אלן פינקלקראוט – בשם האחר: הרהורים על האנטישמיות שבפתח

הנרי קיסינג׳ר – משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור וביציאה מווייטנאם

© כל הזכויות שמורות

ליאון קאס

ראשית חכמה

קריאה בספר בראשית

מבוא עידו חברוני

תרגום מנשה ארבל

הוצאת שלם, ירושלים התש"ע

© כל הזכויות שמורות

The Beginning of Wisdom

Reading Genesis

Leon R. Kass

עורכת סדרה: יעל חזוני
עורך: רענן אייכלר
עורכת לשון: זיו עדאקי
הפקה: מרינה פיליפודי

© 2010
כל הזכויות של המהדורה העברית
שמורות למרכז שלם, רחוב יהושע בן נון 13, ירושלים

Hebrew language translation © 2010 by The Shalem Press. Original English language edition Copyright 2003 by Leon R. Kass. M.D., Ph.D. All rights reserved including the right of reproduction in whole or in part in any form. This edition published by arrangement with the original publisher, The Free Press, a division of Simon and Schuster, New York.

איור ועיצוב עטיפה: אריקה הלבני

הפצה:
מרכז שלם, רחוב יהושע בן נון 13, ירושלים
טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)
דואר אלקטרוני: shalemorder@shalem.org.il
www.shalempress.co.il

מסת"ב ISBN 978-965-7052-70-9
דאנאקוד 496-1079
Printed in Israel

© כל הזכויות שמורות

לאוצרות של סבא –
פולי, חנה, נעמי ואביגיל
– ובעזרת השם, גם לצאצאיהן:

התעמקו בטקסט. אמצו אותו ללבבכם.
מסרו אותו לבאים אחריכם.

© כל הזכויות שמורות

© כל הזכויות שמורות

תוכן העניינים

מבוא מאת עידו חברוני ט

פתח דבר: הפרופסור והמאובן יט

הקדמה: ראשית חכמה כה

חלק ראשון

התחלות מסוכנות: אורחות חיים ללא הדרכה

בראשית א-יא

פרק א התחלות נוראות־הוד: אדם, שמים ובריאת הסֵדֶר 3

פרק ב הַבְלֵי החופש והתבונה: סיפור גן עדן (א) 34

פרק ג השאלה המציקה של גבר ואישה: סיפור גן עדן (ב) 79

פרק ד רצח אח והנחת יסודות: שורשיה המפותלים של הציביליזציה 105

פרק ה מוות, נשים יפות והפיתוי ההרואי: שובם של הכאוס והמבול 136

פרק ו צדק בסיסי: אדם, בעלי חיים והופעת החוק והברית 154

פרק ז אבהות וכיבוד אב: נוח ובניו 186

פרק ח בבל: כישלונות הציביליזציה 208

חלק שני

חינוך האבות

בראשית יב-נ

אברהם (בראשית יב-כה)

פרק ט חינוך האבות: אברהם אבינו 239

פרק י חינוכו של אברהם אבינו: משמעות הנישואין 260

פרק יא חינוכו של אברהם אבינו: משמעות הפטריארכיה 291

© כל הזכויות שמורות

יצחק (בראשית כה-כח)

פרק יב ירושת הדרך: מאב לבן 349

פרק יג חינוכו של יצחק: מבן לאבי אומה 374

יעקב (בראשית כח-לה)

פרק יד הרפתקאות יעקב: תיחום התחמן 403

פרק טו יחסי אחים ויראת שמים: התייצבות מול עשו, ראיית אלוהים 448

פרק טז פוליטיקה ויראת שמים: יעקב נהיה לישראל 476

תולדות יעקב: יוסף, יהודה ואחיהם (בראשית לו-נ)

פרק יז תולדות יעקב: שאלת המנהיגות 515

פרק יח יוסף המצרי 558

פרק יט יוסף ואחיו: התנכרות והכרה 582

פרק כ ישראל במצרים: הדרך שלא נבחרה 627

פרק כא אבדן יוסף, הצלת ישראל: יעקב משמר את הדרך 648

אחרית דבר: סוף ההתחלה 672

הערות 678

מפתח 691

© כל הזכויות שמורות

מבוא

"מתי מדבר", הפואמה הגדולה של חיים נחמן ביאליק,[1] פותחת בתיאורם של ענקים, מתים־חיים, המוטלים על גבם במדבר הלוהט ונראים כחצובים מסלע. הנפילים, יוצאי מצרים שהעפילו לארץ כנען בניגוד לרצון האל,[2] שוכבים במדבר במשך דורות. השמש והרוח מותירים בהם את אותותיהם, חיות מדבר אימתניות מבקשות לפגוע בהם, אך דבר אינו יכול להם. אז באה סערה איומה, המדבר נראה כאילו קם על יוצרו, ובלב הסופה מתנערים מתי מדבר מתרדמתם, מניפים את אגרופיהם אל־על ומכריזים:

"אֲנַחְנוּ גִּבּוֹרִים!
דּוֹר אַחֲרוֹן לְשִׁעְבּוּד וְרִאשׁוֹן לִגְאֻלָּה אֲנָחְנוּ!
יָדֵנוּ לְבַדָּהּ, יָדֵנוּ הַחֲזָקָה
אֶת־כְּבֶד הָעֹל מֵעַל גְּאוֹן צַוָּארֵנוּ פָּרָקָה.
וַנְּזַקֵּף רֹאשֵׁנוּ שָׂמְמָה וַיִּצְרוּ בְּעֵינֵינוּ —
וַנַּעֲרֹךְ לַמִּדְבָּר וַנֹּאמַר לַצִּיָּה "אִמֵּנוּ!"
עַל־רָאשֵׁי הַצּוּרִים בֵּין מִפְלְשֵׁי עָבִים
שָׂתִינוּ מִמְקוֹרוֹ הַדְּרוֹר עִם כָּל־נִשְׁרֵי שָׁמַיִם —
וּמִי אָדוֹן לָנוּ?!
גַּם־עַתָּה — אִם־סָגַר עָלֵינוּ מִדְבָּרוֹ אֵל נָקָם,
כְּמַעַט נָגַע בָּנוּ שִׁיר עִוּוּז וָמָרִי — וַנָּקָם!
לַחֲרָבוֹת! לָרְמָחִים! הִתְאַחֲדוּ! הֵימִינוּ!
עַל־אַף הַשָּׁמַיִם וַחֲמָתָם —
הִנָּנוּ וְעָלִינוּ —
בְּסַעֲרָה!"
"הִנָּנוּ וְעָלִינוּ!
אִם־אָסַף הָאֵל מַעֲמָנוּ אֶת־יָדָיו
וַאֲרוֹנוֹ מִמְּקוֹמוֹ לֹא־יָמוּשׁ —
נַעַל־נָא אֵפוֹא בִּלְעָדָיו!

© כל הזכויות שמורות

נקל לראות שגיבורי הפואמה משכתבים את הסיפור המקראי: לא האל הוציא אותם ממצרים כי אם ידם שלהם היא ששחררה אותם מעול השעבוד; לא האל שלח אותם למדבר אלא הם, מרצונם העז, בחרו בצייה. הם מודים אמנם בניצחונו של האל ("סָגַר עָלֵינוּ מִדְבָּרוֹ אֵל נָקָם") אך זהו ניצחון זמני. הגיעה העת למרוד ולעלות לארץ ולהשאיר את ארון ברית האלוהים מאחור. מתי מדבר של ביאליק הם כוחות טבע כבירים, טיטנים מורדים, פרומתיאוסים אימתניים, המניפים את ידם למול אלוהי ישראל ומבקשים לעלות לארץ ישראל כשהם מסתמכים בלעדית על עוצמתם וזונחים את מורשתם.

על החשיבות התרבותית של "מתי מדבר" מלמדת בין היתר העובדה שהשורות המצוטטות כאן נכללו בהגדת הקיבוצים (תש"ה), אחד מ"כתבי הקודש" המכוננים של תנועת העבודה. למול הקטע הזה הוצבו בהגדה, כהד, קטעים משירת הים (שמות טו:א-טו). וכך מהדהדים ומחזקים הם זה את זה: הפואמה פוקדת: "לחרבות! לרמחים!" ושירת הים כמו משיבה: "שמעו עמים ירגזון / חיל אחז יושבי פלשת"; זו מצהירה: "הננו ועלינו / בסערה" וזו מחרה־מחזיקה: "אז נבהלו אלופי אדום / אילי מואב יאחזמו רעד". האיור הממסגר את העמוד מחזק את הרושם: מתחת לפואמה של ביאליק מצוירות דמויות ענקים תפוחי שרירים שכמו צומחים מן האדמה ומנופפים בהתרסה בידיהם ובנשקם למול האויב הטובע תחת מילות שירת הים.

מחברי הגדת הקיבוצים, צמאי אפוס חילוני־ארצי, זיהו, בצדק, במתי המדבר את בבואת דמותם שלהם ומצאו בשירו של ביאליק תיאור של תמונת המציאות שאליה שאפו: העם היהודי יגאל את עצמו בעצמו, בכוחו ובעוצם ידו.[3]

אך לא זו הייתה כוונת המשורר. מיד לאחר התיאור המרהיב של התעוררות מתי מדבר, מספר ביאליק על שוך הסערה:

וְעָבַר הַסַּעַר. נִשְׁתַּתֵּק הַמִּדְבָּר מִזַּעְפּוֹ וְטָהַר.
וּבְהִירִים מַזְהִירִים מְאֹד הַשָּׁמַיִם וּגְדוֹלָה הַדְּמָמָה.
וְאֹרְחוֹת, אֲשֶׁר הִדְבִּיקָתָן הַסּוּפָה בְּאֶחָד הַמְּקוֹמוֹת,
תָּקוֹמְנָה מִכְרַע עַל־פְּנֵיהֶן וּבֵרְכוּ אֶת־שֵׁם אֱלֹהֵיהֶן —
וּפֹה כְּבַתְּחִלָּה נָטוּשִׁים בַּחוֹל שִׁשִּׁים רִבּוֹא פְּגָרִים
וְעַל־פְּנֵיהֶם כְּעֵין אוֹר: הִשְׁלִים אוֹתָם הַמָּוֶת גַּם עִם־אֱלֹהֵיהֶם.
וְאִישׁ אֵין בָּאָרֶץ שֶׁיֵּדַע מְקוֹמָם וּבְנָפְלָם וּבְקוּמָם —
צָבְרָה הַסְּעָרָה הָרָרִים סְבִיבָם וַתִּסְגֹּר עֲלֵיהֶם.

אחת מאותן אורחות נתקלת במראה המוזר ומקבלת הסבר מפי מנהיגה הישיש:

© כל הזכויות שמורות

מַחֲנֵה אֱלֹהִים זֶה, דּוֹר קְדוּמִים, עַם נֶאְדָּר בָּעֹז, עַתִּיק יוֹמִין,
אָכֵן עַד־נֶפֶשׁ וְקָשֶׁה כְּסַלְעֵי עֲרָב עַם־זֶה הָיָה:
הַמְרוּ אֶת־נַפְשָׁם נְבִיאָם וְגַם בֵּאלֹהֵיהֶם הִתְגָּרוּ —
וַיִּסְגֶּרֶם אֶל־בֵּין הֶהָרִים וַיַּפֵּל שְׁנַת נֶצַח עֲלֵיהֶם,
וַיְצַו אֶת־הַמִּדְבָּר עֲלֵיהֶם וּשְׁמָרָם לְזִכְרוֹן דּוֹר דּוֹרִים —
...
כָּכָה יִגְמֹר הַיָּשִׁישׁ אִמְרָתוֹ;
שׁוֹמְעִים עֲרָבִיאִים וְשׁוֹתְקִים וְיִרְאַת אֲלֹהּ עַל־פְּנֵיהֶם,
פּוֹסְעִים בְּנַחַת לְצַלְעוֹת הַגְּמַלִּים הַטָּעוּנִים לַעֲיָפָה;
וּזְמָן רַב יַלְבִּינוּ מֵרָחוֹק הַסּוּדְרִים הַלְּבָנִים בְּרֹאשָׁם
וְדַבְּשׁוֹת הַגְּמַלִּים אַט נָעוֹת וְנֶעֱלְמוּ בַּמֶּרְחָק הַבָּהִיר,
כְּמוֹ נָשְׂאוּ מִזֶּה עַל־גַּבֵּיהֶן אַגָּדָה עַתִּיקָה עוֹד אֶחָת —
וְשָׁבָה הַדְּמָמָה כִּשֶּׁהָיְתָה וַעֲרִירִי יַעֲמֹד הַמִּדְבָּר.

ביאליק הקים לתחייה את "מתי מדבר" רק כדי לקבור אותם. המשורר הלאומי נסך על הפעילות הציונית בדורו מהוד הקדומים של הענקים המקראיים כדי להזהיר או אף לנבא את מותה של תנועת תחייה יהודית שתנטוש את המסורת הספרותית שלה.

את הנקודה הזאת לא ראו — או לא רצו לראות וצנזרו — עורכי הגדת הקיבוצים. וכפי שנטלו מביאליק רק את מה שחיזק את השקפת עולמם, כך גם קראו את התנ"ך: שירת הים, שיר הלל לאל שגאל את עם העבדים המיואש בסדרה של ניסים מרהיבים, הפכה בהגדה שלהם לשירת ניצחון האדם.[4] כמו מתי המדבר של ביאליק, המשכתבים את הסיפור המקראי, יצרו עורכי ההגדה סיפור חדש שבו הגיבור הראשי הוא העם ולא האל.

המקרה הפרטי של הגדת הקיבוצים משקף הלך רוח מרכזי בתנועה הציונית בשנים של קום המדינה.[5] בני הדור הזה, שמרדו באלוהי אבותיהם, העניקו לספרו זריקת נעורים. הם סיפרו את סיפוריו, פסעו בשבילי הארץ בעקבות גיבוריו ושיחזרו את חגיו החקלאיים. הם מצאו בתנ"ך הד לתשוקותיהם העמוקות ביותר: תקומת הלאום, שיבה לארץ, בניית הארץ, עבודת אדמה והגנה, אולם סירבו לקבל את ההנחה היסודית שלו, שאותה מציגה הפואמה של ביאליק: שאוטרקיה אנושית סופה כישלון; שחיים ללא הקשבה למורשת, ללא הדרכת האל, סופם להיקבר בחולות המדבר.

למעלה ממאה שנים לאחר שביאליק פרסם את שירו, נדמה כי לא הפריז בתיאוריו. המקרא שזכה לתחייה מרשימה בשנות קום המדינה כמעט נעלם היום ממדף הספרים הישראלי. מה שהתאים לדור המיישבים לא התאים לבניהם ועוד

© כל הזכויות שמורות

פחות מכך לנכדיהם. הדור שגדל על אידיאל גאולת הלאום והארץ, שהקדיש את חייו לעבודת האדמה וההגנה, פינה את מקומו לדור שגם אם רובו עדיין ציוני האידיאלים שלו שונים לחלוטין. במקום כורמים, יוגבים ונוטרים, שואפים בני הדור הזה להיות אנשי היי־טק וכלכלה, רופאים ועורכי דין, מרצים באקדמיה ואמנים, שחקנים ושדרנים, פעילים חברתיים וחסידי איכות הסביבה. בני הדור הזה אינם מוצאים עוד טעם בפסטורליה המקראית שריתקה את הדור המיישב. הם אינם רואים עוד באבות האומה את דגמי־העל הרומנטיים של האדם האידיאלי העובד את אדמתו ומגן עליה. התנ"ך, שעורטל מרוחניות ונכבל לאתוס ההתיישבות, אינו יכול להדריך אותם בתחומים העומדים במרכז סדר יומם.

התנ"ך, המצפן של הציונות, אינו מצליח עוד לשמש את מי שנולד בארץ וכבר אינו צריך להיאבק על תקומתה. ברור למדיי שאין זה בשל העובדה שאיננו זקוקים עוד לקריאת כיוון. המאבקים הפוליטיים, הפערים החברתיים, השסעים בנפש האישית, מעידים על כך שהמאבק על העצמאות היהודית הוכתר אמנם בהצלחה, אך התהייה על משמעותה של עצמאות זו עדיין רחוקה מסיום. אנחנו עתירי טכנולוגיה מתקדמת ומעוטי יכולת הגותית, מוצפים באינפורמציה אך חסרי אוריינטציה,[6] זקוקים, כמו קודמינו, ואולי אף יותר מהם, להנחיה בדרך החכמה.

***

ספרו של ליאון קאס, ראשית חכמה, פותח שער חדש למבקשי דרך החכמה. הישראלי העכשווי הרחוק מן הקריאה הדתית אך מחפש השראה; זה שאינו צמא עוד לרומנטיקה מקראית־מיתית בנוסח הציוני הישן, אך עדיין משתוקק לספרות גדולה; ומי שאמון על חשיבה רציונלית מערבית אך אינו מוצא סיפוק בגישה האקדמית למקרא,[7] יגלה כאן מרחב שיח חדש. מי שאינו מכיר את התנ"ך כפי שהכירוהו אבותיו אך מעוניין לעמוד על "אופיו התיאולוגי, הרעיוני והספרותי",[8] ימצא בספר הזה אוצר רלוונטי של ידיעות על טבע האדם, תובנות חברתיות וקריאות כיוון פוליטיות.

הספר ראשית חכמה הוא קריאה דקדקנית ומעמיקה בספר בראשית, המציע עיון מלא בטקסט מתוך ערנות תמידית למכלול ההקשרים מן המסורת המערבית שבהם הוא מתפרש: ביולוגיה, אנתרופולוגיה, מיתולוגיה, היסטוריה, פילוסופיה, פוליטיקה, ספרות קלאסית ותיאולוגיה. וליאון קאס הוא האיש המתאים לקריאה כזאת. כד"ר לרפואה ולביו־כימיה, כמורה ותיק לספרות קלאסית, כמי שנוטל חלק פעיל בחיים הפוליטיים וכיהודי שמבקש בתנ"ך הדרכה לחייו, קאס מפיק מספר בראשית מכלול קוהרנטי של הבנות על טבע האדם והחברה האנושית.

© כל הזכויות שמורות

הקדמה

ראשית חכמה

ספר זה מציע קריאה פילוסופית של ספר בראשית. בהיותו מיועד למאמינים וללא־מאמינים כאחד, הוא עשוי לעורר עניין מיוחד דווקא במי שגדל בביתם של ספקנים, באלה, שכמו המחבר עצמו, מצאו להם סיבה טובה לרצות להבין וללמוד ממקור ראשון מהו הדבר שהוריהם או הורי הוריהם דחו מעליהם. שכן, אף על פי שאנו מבורכים בידע, בעוצמה ובהזדמנויות שמעבר לחלומות הפרועים ביותר של אבותינו, רבים מאתנו נידפים ברוח מבחינה נפשית, מוסרית ורוחנית. הקדמה זו נועדה להבהיר טיעונים אלו וכן להזמין את הקורא להתנסות בקריאה פילוסופית של התנ"ך.

לתור אחר החכמה

אפשר שתשאלו למה כוונתי במילה "פילוסופית" או בביטוי "קריאה פילוסופית"? ב"קריאה פילוסופית" כוונתי לקריאה רודפת חכמה ואוהבת חכמה, בהתאם לפירוש המילולי של המונח היווני העתיק פילוסופיה, אהבת התבונה ורדיפתה. פילוסופיה במשמעה המקורי אינה מתייחסת לתחום אקדמי מסוים או לדוקטרינה מוגמרת גם לא לשיטת טיעון וחקירה כלשהי המיושמת בידי אנשי מדע הפילוסופיה, אלא מציינת את פעילותם הפילוסופית של סוקרטס, אפלטון, אריסטו וממשיכיהם החותרים בדבקות ובלב שלם – אך מתוך זהירות וביקורת עצמית – לגלות את האמת על העולם ועל מקומנו בתוכו, ולמצוא באמת זו הנחיה לאורח חיים ראוי. ספר זה גובש מתוך מאמצים לקרוא ברוח זו את ספר בראשית, אותה הרוח שבה אני קורא את המדינה של אפלטון ואת אתיקה מהדורת ניקומאכוס של אריסטו – ולמעשה, כל ספר חשוב – מתוך חיפוש אחר חכמה הנוגעת לחיי אנוש ראויים בזיקה אל השלם.

© כל הזכויות שמורות

עליי להודות שאין זה שגרתי לקרוא את התנ"ך ברוח זו ומתוך שאיפות אלו, בייחוד בימינו אנו. אקדמאים בני־זמננו מחזיקים לא אחת בדעות קדומות המתכחשות לתנ"ך כמקור חיוני לתבונה אנושית ולהדרכה מוסרית. למן המאה התשע־עשרה, רוב חוקרי המקרא היו מעוניינים פחות במשמעות הטקסט ויותר במקורותיו. הם לא ראו בתנ"ך מקשה ספרותית אחידה, אלא אוסף של תעודות נפרדות שלוקטו ממקורות מגוונים. אין הם קוראים את הטקסט המקראי כמקור אפשרי לחכמה, כטקסט העוסק בשאלות האנושיות הנצחיות, אלא כעדות תיעודית לרגישויות ולדעות הקדומות של עם קדמון. לדידם, האמיתות שראוי ללמוד מהספר אינן אמיתות אוניברסליות ונצחיות על אלוהים ואדם, אלא אמיתות היסטוריות קהילתיות על אודות אמונותיהם של בני־ישראל הקדומים שהספר היה שייך להם בזמן מן הזמנים. גישתה של ביקורת המקורות תואמת לחלוטין את הגישה העכשווית של המבקרים הספרותיים, אלה הקוראים את התנ"ך כספרות, אך אינם רואים בספרות כלי עזר לקניית חכמה. הם נוטים להתעניין, לדוגמה, במציאת קווי דמיון חוצי תרבויות בהשוואת המיתוסים המקראיים של העברים הקדומים לעלילות גילגמש וליצירות ספרותיות אחרות של תרבויות העולם העתיק, אך רק לעתים רחוקות הם טורחים להרהר בשאלה מי מהם, אם בכלל, קרוב יותר לשורש האמת. ובתקופה האחרונה ממש, חוקרים המצהירים במו פיהם על מעורבותם הפוליטית, מתוך שהם מצרים על סמכותו המתמשכת של הספר בחוגים מסוימים של החברה האמריקנית, אינם מסתפקים עוד בהיסטוריזציה וברלטיביזציה של הטקסט, והם מעדיפים לקרוא אותו בהשפעתן של אידיאולוגיות מרקסיסטיות או פמיניסטיות או סביבתיות, ותוקפים את מה שהם מזהים כתכנים גזעניים, סקסיסטיים ואנתרופוצנטריים. לדידם, התייחסות רצינית לתנ"ך חושפת אותו כמקור הטעיה ואיוולת ולא כמקור חכמה.

ישנם כמובן, קוראים רציניים של כתבי הקודש שעדיין רואים בהם מעיין נובע של חכמה הזמין לכל דורש. עולים על דעתי, בין השאר, אותם פרוטסטנטים פונדמנטליסטיים ויהודים אורתודוקסיים הפונים אל הטקסט באדיקות ולומדים אותו בדחילו ורחימו. רבים מהם נרתמים לעבודה הקשה של פירוש ופרשנות, אלא שבדרך כלל אין הם עושים זאת במה שאני מכנה הרוח הפילוסופית או ההגותית. קוראים אלו מאמינים מלכתחילה כי הטקסט כתוב בקודש וכי כל דבריו אמת. לא אחת הם מתעלמים מעמימויות בטקסט — למשל, בעניין בריאה יש־מאין או בעניין היתרון שבהקרבת קרבנות — נוטים לקריאה אדוקה ביותר של כל קטע קשה, ומייחסים את המניעים האדוקים ביותר לכל גיבורי המקרא. הגם שהם מפיקים ערך רב מלימוד התנ"ך, אדיקותם מעמידה מכשולים מסוימים על דרך החיפוש הפילוסופי וחסר הפניות אחר האמת, הן מבחינת משמעותו של הטקסט והן מבחינת

© כל הזכויות שמורות

העולם שהטקסט חושף. קוראים אדוקים כאלה יגלו אף הם חשדנות כלפי גישתי, ואני ממהר להוסיף כי יש להם סיבות טובות לכך.

גם לתפיסתי, אין התנ"ך יצירה פילוסופית במובנה הפשוט של המילה. סגנון כתיבתו אינו פילוסופי ומטרותיו אינן פילוסופיות. יותר מזה, יש סיבה טובה לתאר אותו כאנטי־פילוסופי ובמכוון אנטי־פילוסופי.* דת ויראת שמים הן דבר אחד, ואילו פילוסופיה וחקירה — דבר אחר. פילוסופיה וחקירה מבקשות חכמה מתוך התבוננות בטבע והסתמכות על היגיון אנושי צרוף, ואילו דת ויראת שמים מציעות חכמה המושתתת על התגלות אלוהית ונשענת על נבואה. אני מוכן להודות שיש סיבה לחשוד בגישה פילוסופית לתנ"ך.

אפלטון ואריסטו גרסו שהפילוסופיה מתחילה בפליאה ותכליתה חתירה להבנה:

> כי ההתפלאות היא שדחפה בראשונה את בני האדם להתפלסף, כפי שהיא דוחפת אותם גם היום. בתחילה התפלאו על הדברים המוזרים של היום־יום. לאט־לאט התקדמו בדרך זו, ועוררו שאלות על דברים חשובים יותר, למשל, על התמעטות והתמלאות הלבנה, על החמה והכוכבים, ועל התהוות העולם. המסתבך בשאלות והמתפלא חושב את עצמו לבלתי יודע (ועל כן האוהב אגדות [פילומיתוס] הוא במידה ידועה פילוסוף [פילוסופוס], כי האגדה מורכבת מן פליאות); ומכיוון שהתפלספו כדי להימלט מאי־הידיעה, ברור שביקשו את המדע לשם הדעת, ולא לשם איזה צורך מעשי.[1]

הפליאה על דברים מוזרים מעוררת מחשבה, שכן "כל בני האדם שואפים מטבעם אל הדעת". דווקא פלאי טבע גלויים לעין — מופעי הירח או נדידתם של השמש וכוכבי הלכת בגלגל המזלות — הם המדרבנים את החיפוש אחר החכמה: "הסיבה לכך היא שחוש זה [הראייה], יותר מכל שאר החושים, מקנה לנו ידיעות ומגלה לנו הבדלים רבים בין הדברים".[2] הפילוסופיה, שנולדה מן הפליאה, מבקשת בסופו של דבר להכיר את טבע הדברים והווייתם, מבקשת למצוא את הסיבות והגורמים להיות הדברים כפי שהם.

מבחינת התנ"ך, לעומת זאת, ראשית החכמה אינה נובעת מן הפליאה אלא מאימה ומיראת כבוד, ואין המטרה דעת לשמה אלא חיים של צדקות וקדושה. אמת, לפי המשורר "השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע" (תהלים יט:ב), אבל "ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עשיהם..." (תהלים קיא:י). הנתיב

---

* אציג טיעון זה בשני הפרקים הראשונים.

© כל הזכויות שמורות

לחכמה ולאושר אינו נזקק לחזיונות פלאיים שהאדם חוזה בעיניו אלא לציווי נורא־הוד הנשמע באוזנו:

> מעשי ידיו אמת ומשפט, נאמנים כל פקודיו. סמוכים לעד לעולם, עשוּים באמת וישר... צוה לעולם בריתו, קדוש ונורא שמו...
> אשרי איש ירא את ה׳, במצותיו חפץ מאד. (תהלים קיא:ז-ט; קיב:א)

ליבת החכמה המקראית — לא גרמי השמים הנאים, המצודדים, המסתובבים בלא הרף והנצחיים־לכאורה מעניקים אותה, אלא דווקא הברית האלוהית והמצוות נוראות־ההוד, הנשגבות, התובעניות והנצחיות. לא כחכמת אתונה חכמת ירושלים.

מדע תחת חכמה

החכמה, בין המקראית ובין הפילוסופית, הייתה מאז ומתמיד מצרך יקר המציאות, והיום עוד יותר מתמיד. שכן, בכל הכנות, צורותיה הדומיננטיות של המחשבה המודרנית אינן מסבירות פנים לחיפוש אחר החכמה, ולמעשה הן מגלות ספקנות עמוקה לנוכח עצם אפשרות קיומה של חכמה מן הסוג שתרו אחריו בתקופות הקדם־מודרניות. מסיבה זו, ההבדלים בין חכמת אתונה ובין חכמת ירושלים מחווירים לעומת ההבדל שבין שתיהן גם יחד ובין ה"אנטי־חכמות" של המחשבה המודרנית. אינני מדבר אך ורק, או אפילו בעיקר, על הדעה הקדומה הפוסט־מודרנית שלפיה אין בנמצא דבר כדוגמת האמת, וכי מה שאנו מכנים "אמת" הוא, במקרה הטוב, הבניה תרבותית בעלמא. אני מתייחס בעיקר לעובדה שאפילו צורת רכישת הידע המכובדת ביותר שלנו, קרי המדע המודרני, מגלה ספקנות עמוקה ביחס לעצם אפשרות קיומה של החכמה. הספקות כלפי ייתכנות החכמה, שראשיתם במדע המודרני במאה השבע־עשרה, הולידו, לאחר שלוש מאות שנה שבמהלכן התפשטה התפיסה המדעית ונקטפו פירותיה הטכנולוגיים, צורך מתעצם בחכמה.

הופעתו של המדע המודרני ייחודית למערב, והריהי פרי הזיווג בין רוח הרציונליות האתונאית ובין רוח המוסריות של ירושלים. מחד גיסא, בגישתו הרציונליסטית — תיאור מתודי וניבוי של שינויים פיזיקליים באמצעות כימות הטבע על חוקיו הקבועים — עלה המדע מתוך התמרה של המתמטיקה היוונית והמאמצים הפילוסופיים הקדומים ללכוד את השינוי תוך שימוש במספרים ובסְפרות. מאידך גיסא, בתכליתו הפילנתרופית — הקלת מצבו של האדם באמצעות שליטה בטבע — שאל המדע את כוחו המוסרי ההומניטרי מתוך התמרה

© כל הזכויות שמורות

חילונית של החסד הנוצרי. לימים יעשה המדע המודרני שימוש בעץ חדש של דעת מתודולוגית בניסיון להשיב לאנושות את עץ החיים וליצור על כדור הארץ, באמצעים טכנולוגיים, את אורח החיים הנינוח והמבורך הנקשר לגן עדן המיתי.*

אלא שהמדע המודרני, מראשיתו, התנתק מאבותיו הפילוסופיים והדתיים כאחד, במיוחד כאשר פנה עורף לשאלות המטפיזיות־תיאולוגיות ולדאגות הרוחניות־מוסריות שהעסיקו אותם — שאלות פילוסופיות על הווייתם או מהותם או סיבותיהם של דברים, דאגות פילוסופיות ודתיות על משמעותם של החיים האנושיים ועל הצורה שבה ראוי לחיותם. למעשה, הצלחתו של המדע לתאר את העולם תלויה דווקא בהחלטתו המחושבת להימנע מאותן שאלות גדולות או, לצורך העניין, מכל שאלה שאי־אפשר לתת לה פתרון מתודולוגי. דווקא מתוך הוויתור על החיפוש אחר החכמה שתאיר את פני הדברים ואת משמעותם, לטובת השגת הידע המאפשר לגלות כיצד הדברים נעים ועובדים, הגיע המדע להתקדמות מפוארת בחשיפת מקצת סודות הטבע והרים תרומה נכבדת ביותר לצמצום העמל והחולי בחיי אנוש. עם זה, המדע המודרני והמחשבה האינטלקטואלית והתרבותית המתלווה לו העכירו יותר ויותר את לבם של מחפשי החכמה, הן הפילוסופיים והן הדתיים.

---

* את האמירה הקלאסית בדבר חזון זה למדע החדש, ביטא אחד ממייסדיו הפילוסופיים, רנה דקרט, במאמר על המתודה:

> **ואולם, כשאך קניתי לי מושכלים כלליים בנוגע לפיסיקה... אז אמרתי בלבי שאי־אפשר לי להצפינם** בלא שאחטא חטא גדול לחוק המחייב אותנו לדאוג, במידה שהדבר תלוי בנו, לטובתם הכללית של כל בני האדם. **כי הראו לי שאפשר להגיע לידי ידיעות** מועילות מאוד בחיים, **ושבמקום אותה הפילוסופיה העיונית, שמלמדים בבתי המדרש, יכולים אנו לקנות לנו פילוסופיה מעשית, שבעזרתה נלמד לדעת את הכוח ואת הפעולות של האש, המים, האוויר, הכוכבים, השמים, וכל שאר הגופים הסובבים אותנו, באותה מידת הדיוק שאנו יודעים את האומנויות השונות של בעלי המלאכה שלנו; ואז נהא יכולים להשתמש בהם באותו האופן בכל התשמישים שהם מוכשרים להם,** ועל ידי כך נוכל לעשות את עצמנו כעין אדוני הטבע ובעליו. **ודבר זה רצוי לא רק כדי שנוכל להמציא המון תחבולות שבעזרתן ייהנו בני האדם** בלא כל עמל מפירות הארץ **ומכל הנוחיות שיש בה, אלא בעיקר גם כדי שנוכל לשמור על בריאותנו שהיא בלא ספק הטוב הראשון והיסוד לכל שאר מיני הטוב של העולם הזה. כי אפילו רוחנו תלויה במידה רבה כל כך במזגנו ובמצבם של כלי הגוף, עד שנדמה לי שאם אפשר בכלל למצוא אמצעי לעשות את הבריות נבונים וזריזים מכפי שהיו עד עתה, יש לבקשו בחכמת הרפואה... ושבני האדם היו יכולים להשתחרר מהמון מחלות, הן של הגוף והן של הרוח,** ואפשר אף מן התשישות של הזקנה, **אילו הייתה לנו ידיעה מספקת בסיבותיהן, וגם בכל התרופות שהנחיל לנו הטבע.**[3]

© כל הזכויות שמורות

מן הצד הפילוסופי, ברור שממצאיו של המדע המודרני הערימו קשיים חמורים על דרכו של החיפוש הפילוסופי אחר חיים לאורה של התבונה בלבד, שיש ליישמה על עולם הטבע. שכן, על פי המדע שלנו היקום אינו קוסמוס, אינו מקשה אחת סופית בל־תפורד. בגרמי השמים רבי־ההוד והפאר אין נשמה או אלוהיות; כמונו, מוגבלים הם ובני־כליה. יתר על כן, הטבע אינו טלאולוגי או בעל כוונות. מתחת לפני השטח הדברים מציתים לחוקי הטבע, אך בתפיסתנו החווייתית נמצא הכל בהשתנות מתמדת, המקרה וההכרח שולטים בכיפה, והם אדישים לדאגותינו ואף לעצם קיומנו. על האדמה, בעלי חיים ואף מינים מופיעים ובעיקר נעלמים, וריקנותו העצומה של החלל שומרת על דממתה הקפואה. במיוחד משום כך, הטבע, כפי שמבין אותו המדע, אינו יכול ללמדנו דבר על אודות הטוב האנושי: חוקיו התיאוריים של הטבע אינם מתנסחים כחוקים נורמטיביים, כ"משפט טבעי" או כ"זכות טבעית". ומבחינה זו, מעל לכל, הטבע כשהוא לעצמו אינו משמש לנו בית אמיתי. לבני־אנוש אין מעמד קבוע או מיוחד, שכן, אנו נתונים להשתנות מתמדת כמו כל דבר אחר בעולם. אכן, הודות לסידור הייחודי של האבק הקוסמי שלנו, יש בנו כמיהה לאמת ולטוב, ושלא כיצורים אחרים, אנו לומדים לעמוד על חוסר חשיבותנו הקוסמית. אבל האמיתות העשויות לשחרר אותנו אינן בהישג ידנו, והטוב — או אפילו הטוב האנושי — אם קיים דבר כזה, אינו יכול להיתפס בהיגיון המדעי.

מבחינות מסוימות, אין סתירה בין טענות המדע המודרני ובין כתבי הקודש. אפשר לומר שהתנ"ך שותף לאמונות המדע באשר לחשיבותה של ההיסטוריה, לאי־נצחיותם של כדור הארץ ושל המין האנושי ולאי־אלוהותו של הטבע. התנ"ך מזהה את שתיקת השמים והארץ באשר לטוב האנושי ועל כן מדגיש את אי־יכולתה של תבונת אנוש, שמחשבתה נתונה רק לטבע, למצוא צורת חיים הגונה וצודקת. את החסרים האלה של הטבע ושל תבונת אנוש משלים התנ"ך במה שנקרא התגלות — לימוד של אורח חיים אנושי שחרף היותו נגיש לתבונת אנוש, אינו זמין עבורה רק מתוך הרהור בטבע ובלא סיוע. עם זאת, מובן מאליו שהמדע המודרני, לפי החכמה הרווחת, אינו עולה בקנה אחד עם הדת המקראית. עצם קיומו של מדע הטבע שולל את האפשרות להתרחשותם של נסים, כגון בקיעת ים סוף או עצירת תנועת השמש, אירועים המשהים לרגע את כורח הברזל שביסודם של חוקי

מרשימות במיוחד הן ההישענות על "כלל הזהב" של דאגה לזולת, המטרה הפרקטית והפילנתרופית של פילוסופיה (או מדע) לא־ספקולטיבית של הטבע, ההתייחסות הגלויה למדיי לגירוש מגן עדן והתקווה, בעזרת המדע והשליטה על הטבע, לזכות הן בחכמה הן באריכות ימים.

© כל הזכויות שמורות

הטבע או קוראים עליו תיגר.* ממצאי המדע קראו תיגר על מספר רב של סיפורים מקראיים, ובהם סיפור הבריאה, מוצאו האלוהי של האדם, מקומם המיוחד של בני האדם ושל כדור הארץ ביקום, ושלטונו של האל היחיד כפי שהוא מתואר בתנ"ך. כתוצאה מכך, רבות מהוראותיו המוסריות של התנ"ך מועמדות בספק, אמנם לא בידי המדע או המדענים, אלא בידי התרבות המעוגנת במדע, תרבות שאמונתה באמיתות כתבי הקודש התערערה בגלל ניצחון תפיסת העולם המדעית. החכמה שמציעים חסידי ירושלים, לא פחות מן החכמה שמבקשים צאצאי אתונה, נראית יותר ויותר מיושנת ולא־רלוונטית.

נאורות בלא נחת

אין בכל אלה משום חדשות של ממש. אומרים לנו שאנו חיים בתקופה חילונית ואפילו פוסטמודרנית. היראה הישנה מפני האל או המוסר ואף מפני האמת עצמה אינה נהנית עוד מנאמנותנו הבלתי מסויגת. אנו מתוחכמים מכדי להאמין בקיומם של טוב ורע מוחלטים ואיננו נוהגים עוד לחרוץ דין מוסרי פסקני. אנו פיקחים מדיי ולכן קשה לנו לקבל את גאוניותה של המסורת. אנו מאוהבים מדיי בזכויותינו מכדי למצוא את מקומנו בעולם לפי הדברים שבעבר נחשבו חובותינו. כאשר המדע והטכנולוגיה מתווים את הדרך, המרדף אחר בריאות, עונג ושגשוג הופך במהרה למשחק היחיד שמצליח למשוך משתתפים.

זוהי, לכל הפחות, הדעה הרווחת על החיים בעולם המודרני, לפחות בדמוקרטיות הליברליות של המערב. ואולם על תפיסת חיים עכשווית זו להתמודד עם כמה עובדות לא־נוחות, הן על תרבותנו בכללותה והן על החיים הפרטיים האינדיבידואליים. אכן, המדע והטכנולוגיה הניבו בלי ספק שיפורים כבירים בחיי האדם, ולבטח ימשיכו להניב כאלה גם בעתיד. כמו כן, המשטרים הפוליטיים המודרניים, שוחרי החופש, המסבירים פנים לחקירה מדעית ולחדשנות טכנולוגית, שחררו חלקים גדולים של הגלובוס מן העריצות ואפשרו ליותר ויותר בני־אנוש

* כדי להתמודד עם קושי זה, רוח שטות, מדעית כביכול, הביאה אחדים מקוראיו האדוקים של התנ"ך לחפש ראיות חומריות או היפותזות הניתנות לבחינה, בטקסט עצמו; ראיות שתוכלנה לבאר אירועים יוצאי דופן ולצדד בקריאתם כפשוטם (למשל, מקור החיים על פני כדור הארץ, הסנה הבוער או בקיעת ים סוף). לא עולה על דעתם הסכנה שבקריאה מעין זו, היינו שלקחי הטקסט כפי שהטקסט עצמו מעוניין להציגם עלולים להיסתר מעיניהם. קריאה מדעית, כביכול, זו תהיה מטעה במיוחד אם הטקסט נוקט עמדה מכוונת כנגד אותם אנשים המתווים את דרכם כבני־אנוש באמצעות הטבע ואירועיו, כפי שנטען בהמשך.

© כל הזכויות שמורות

לחוש ביטחון בחייהם ובחירותם, וליהנות מחיפוש אחר האושר. אלא שבדרך איבדנו את תמימותנו באשר לתום המוסרי ולנייטרליות המוסרית של הטכנולוגיה. וחשוב מזה, התברר כי הניצחון התרבותי של נאורות הנשענת על המדע הריהו ניצחון חלקי בלבד. זאת משום שלהלכה ולמעשה, הוא החליש את הבסיס המוסרי — הן הפילוסופי והן המקראי — שעליו חתרנו לבנות את הקִדמה. יותר ויותר נשלל מאתנו הביטחון המוצק באמת מידה מוסרית כלשהי שלפיה ביכולתנו להעריך אם שינוי כלשהו הוא שינוי לטובה או לרעה. פריחתם של האגנוסטיציזם, הרלטיביזם המוסרי, הציניות והניהיליזם היא הסימן האינטלקטואלי הבולט ביותר לעין שמעיד על מצב הביש המוסרי והתרבותי שלנו, מצב שנעשה מדאיג עוד יותר נוכח כישורינו המתעצמים בהתמדה לחולל תמורה בכדור הארץ, ובכלל זה בלבבותינו ובנפשותינו. בהיותנו ניצבים על סִפה של תקופה ביוטכנולוגית חדשה, המושים ביכולות של הנדסת אנוש גנטית, סומאטית ונפשית, אנו חשים — או צריכים לחוש — את החולשה התרבותית העמוקה החותרת תחת כוחנו הטכני השטחי. היכן בעצם אמורים אנו לחפש — קל וחומר למצוא — את החכמה שאנו זקוקים לה כל כך, כדי להשתמש היטב לאורך זמן בעוצמות פרומתיאוס הכבירות שלנו?

עליי להודות שנושאים מופשטים וחובקי עולם כאלה מעסיקים אנשים מעטים בלבד. אולם, בקרב רבים — בכללם צעירים רבים, לא אחת בניהם של ספקנים — יש חוסר נכונות קיומי לאפשר למדע, או לפוסט־מודרניות, לומר את המילה האחרונה על טיבו של העולם הזה. אנשים אלו, מסיבותיהם הקיומיות הפרטיות, תרים אחר חכמה בחייהם האישיים. דומה, באורח פרדוקסלי, כי חברתנו החילונית מדרבנת התעוררות מחודשת של רגישויות ושאיפות דתיות. בשנים האחרונות גברה מאוד ההתעניינות בדת בחברה האמריקנית, ולא רק בקרב פרוטסטנטים אוונגליסטיים, קתולים מסורתיים, יהודים אורתודוקסיים, מוסלמים המקיימים את מצוות דתם וזרמים או עמים אחרים שנשארו איתנים במסורותיהם. סטודנטים בקמפוסים של קולג׳ים, שאינם מזוהים עם קבוצה זו או אחרת, נוהרים לקורסים העוסקים בנושאים דתיים ובטקסטים דתיים, מחפשים משמעות ורוחניות. לעתים הם מגיעים למה שנהוג לכנות דתות ניו־אייג׳, אך לעתים קרובות הם שבים לבחון או ליישם את המסורות המכובדות של אבותיהם. קבוצות מבוגרים ללימוד התנ״ך צצות ברחבי הארץ גם בקרב אלה שהיו אדישים לו בעבר, ונדמה כי תרגומים ופירושים חדשים של התנ״ך לשפה האנגלית יוצאים לאור מדי שנה בשנה. לאחרונה שידרה תחנה ציבורית תכנית טלוויזיה בת עשרה פרקים שכללה דיונים רציניים בספר בראשית. יותר ויותר אמריקנים מודים שחסר דבר מה בחייהם. רבים מאתנו מחפשים הכוונה והדרכה רוחנית. דומה כי אך אתמול הפילה הנאורות את שלטון האורתודוקסיה הדתית והבטיחה לאדם גן עדן ארצי של הגשמה עצמית המושתת בלעדית על התבונה המדעית. ואולם היום, בניהם הנאורים של הספקנים מגלים בעצמם כי

© כל הזכויות שמורות

האדם אינו חי — או אינו חי היטב — על הלחם לבדו, אף לא על לחם ושעשועים, וכי הנראטיב המדעי על חיי אנוש ועל העולם לא זו בלבד שאינו הולם את הנושא, הוא גם אינו מספק את כיסופיה של נפש האדם.

המשבר המוסרי שהמחשבה המודרנית נתונה בו והצורך הציבורי והאישי בחכמה דוחקים בנו להעריך מחדש את אמונותינו ודעותינו הנוכחיות ומצדיקים בחינה מחודשת של חלופות שנפסלו ונזנחו. מובן שחלופות אלו תישקלנה מחדש לאור המחשבה המודרנית ואתגריה. ידידיה של החכמה צריכים להיות נכונים לחפש סיוע בכל מקום; כמו כן להירתם במלוא הרצינות לבחינה מחודשת של התנ"ך לאור המדע המודרני. איזה נזק גורם באמת המדע — והמחשבה המודרנית בכלל — להנחיות המקראיות באשר לחיים האנושיים והטוב האנושי? האם גם היום יכול אדם בר־דעת לקבל על עצמו את הנחיות המקרא ולחיות לפיהן? התשובות לשאלות אלו תלויות, כמובן, בעצם הדברים שבמקרא ובכוונתם. בסוגיה משמעותית כל כך לא נעז להסתמך על שמועות. עלינו לקרוא את התנ"ך ולחשוב על הדברים בעצמנו.

התחלה (ואולי התחלות)

המקום הטוב ביותר להתחיל בו הוא ההתחלה, הספר הראשון בתנ"ך. מן המפורסמות הוא שספר בראשית הוא ספר על התחלות: תחילתם של שמים וארץ; תחילת חיי אנוש עלִי אדמות; ראשיתם של בני־ישראל, החל באברהם אבינו; וקודמת לכל ההתחלות הארציות ומעל לכולן, ההתחלה הנצחית והבלתי נלאית שהיא אלוהים — בורא העולם ויוצר האדם בצלמו, כורת הברית עם אברהם וישראל. נוסף על כך, ספר בראשית, כאחד מכמה ספרים דומים, נבחר לפתוח את התורה, להתחיל בהכוונה המקראית המורה לבני האדם את הדרך שראוי לחיות בה. הגם שהוא ממעיט לקבוע כללים ומציע מצוות מעטות מאוד, ספר בראשית משמש הקדמה לחוקים (הניתנים בעיקר בספר שמות ובספר ויקרא, ושבים ונזכרים בספר דברים). הוא עושה זאת, בראש ובראשונה, באמצעות סיפורים המבהירים את הצורך בחוקים ומגלים את החולשות האנושיות והקשיים האנושיים שהחוקים נדרשים להם. וזו הסיבה העיקרית לכך שספר בראשית מתאים לקריאה פילוסופית.

אמת, עם הופעתו של אברהם, בפרק יב בספר בראשית, הסיפור המקראי על אודות ההיסטוריה האנושית מקבל מאפיין ייחודי שלפיו רק חלקו של המין האנושי מקיים מערכת יחסים מיוחדת עם האל המקראי. מסר זה לא ניתן לגלותו או אף לסבול אותו באמצעות הבנה פילוסופית בלבד. אולם, אחד־עשר הפרקים הראשונים — מהבריאה ועד מגדל בבל — שבהם מסופרת ההיסטוריה האנושית

© כל הזכויות שמורות

האוניברסלית, הם עניין שונה. גם בסיפורים הללו נמצא דמויות יוצאות דופן ואירועים ייחודיים, כגון אדם וחוה, קין והבל, נוח והמבול; אך בקריאה פילוסופית, נבין שהם מוסרים תיאור אוניברסלי של טבע האדם, אנתרופולוגיה במשמעותה המקורית: לוגוס (תיאור) של אנתרופוס (בן־אנוש). גם בלי לעשות שימוש בטיעונים מסודרים או בלשון פילוסופית — בתנ"ך אין מילה שמשמעה טבע — הסיפורים המופיעים באחד־עשר הפרקים האלה מציעים, בין היתר, אנתרופולוגיה עקבית שיכולה לעמוד מול מיטב יצירותיהם של הפילוסופים הדגולים.* כדי להבחין בכך עלינו ללמוד לקרוא את אחד־עשר הפרקים הראשונים בספר בראשית כטקסט שמציע משהו החורג מהסיפור ההיסטורי של הראשית.

לכאורה נדמה, כי פרקיו הראשונים של ספר בראשית מתארים את צעדיו הראשונים הארציים של המין האנושי, כלומר, סיפור היסטורי המתאר את רצף האירועים הראשונים: ראשית מתוארת בריאת העולם ובריאת המין האנושי; אחרי כן, גירוש האדם והאישה מגן עדן; ולאחר הגירוש סיפור קין והבל; בהמשך יתוארו האירועים שקדמו למבול, וכך הלאה. ואולם, הסיפורים האלה, ההיסטוריים לכאורה, הם למעשה בעיקר אמצעי להעברתם של המרכיבים או העקרונות הנצחיים, הנפשיים והחברתיים, ההתחלות האנתרופולוגיות או שורשי החיים האנושיים במלוא עמימותם המוסרית. הסיפורים שופכים אור, בין היתר, על אופיים הבעייתי של התבונה, הדיבור, החופש, התשוקה המינית, האהבה ליפה, הבושה, האשם והכעס האנושיים, וכן על תגובת האדם להיותו בן־תמותה. הם שופכים אור גם על היחסים הסבוכים מטבעם שבין גבר לאישה, בין אח לאח, בין אב לבנו, בין שכן לשכן, בין זר לזר ובין אדם לאלוהים. אדם וחוה הם הגבר והאישה הראשונים אך הם גם דמויות פרדיגמטיות. קין והבל הם אחים פרדיגמטיים. בבל היא תמצית של העיר. סיפורים פרדיגמטיים אלו ממחישים את שמתרחש תמיד יותר משהם מספרים התרחשות ספציפית; ובהציבם מולנו מראה, אנו, הקוראים, יכולים לגלות בתוכנו את ההסברים לטעמם המתוק־מריר של החיים האנושיים ולראות כיצד נוטים בני־אנוש, בלא הדרכה, לטעות ולהיכשל; ספר בראשית, אם נקרא בו בעיון, מעניק לנו מלבד זה התחלה פדגוגית רבת־עוצמה לחינוכנו המוסרי והרוחני. בהשפעת חינוך מוקדם זה, כאשר אלוהים קורא לאברהם בפרק יב, גם אנו מטים אוזננו לדבריו.

---

* למעשה, רוסו וקאנט ופילוסופים נוספים הם, מבחינה פילוסופית, תלמידים דקדקנים של ספר בראשית. הם כתבו מאמרים אנתרופולוגיים חשובים שהיו פרשנויות מפורשות (של קאנט) או מרומזות (של רוסו) על הפרקים הראשונים בספר בראשית. ראה ספרו של רוסו מאמר על המקור ועל היסודות לאי־השוויון בין בני אדם **ואת ספרו של קאנט** ראשיתם המשוערת של תולדות האנושות. בהמשך הספר איעזר ביצירות אלו לפירוש הטקסט.

© כל הזכויות שמורות

אל שיעורי החינוך הראשונים מתווספים גם יתר פרקי הספר. אחד־עשר הפרקים הראשונים של ספר בראשית חושפים מקצת המכשולים הנפשיים והחברתיים הנצחיים העומדים על דרכם של חיים הוגנים וצודקים, והמשכו של הספר מציג מאמצים ראשוניים להתגבר על מכשולים אלו בחייהם של אבות האומה היהודית — אברהם, יצחק ויעקב — ושל משפחותיהם. ההתחלות הלאומיות כרוכות בקשיים, לא קל להצליח בהן. עם זאת נסללת דרך חדשה להתנהלות האדם ולקיומו עלי אדמות והיא נמסרת מדור לדור באמצעות חינוך האבות, חינוך שבו נוכל גם אנו הקוראים להשתתף בעקיפין, מתוך קריאה מעמיקה ורפלקטיבית.

ספר בראשית עוסק אפוא, מבחינות רבות, בראשון. הוא מספר על האנשים הראשונים מבחינה כרונולוגית (היסטוריה). אך מה שחשוב יותר, הוא ממחיש לנו מה ראשוני באדם, מהו הדבר הקמאי, היסודי, העיקרי והמהותי שבו (אנתרופולוגיה). כמו כן, הספר מזמין עיון בשאלות, מהו ראשון מבחינה קוסמית והיכן ניצבים בני אדם ביחס למכלול השלם (אונטולוגיה), מי הולך בדרך טובה ומי בדרך רעה, מי ראוי לשבח ומי לגינוי, ומהן הסיבות לכך (אתיקה). הוא מציג לפנינו את ראשיתה של אומה חדשה ההולכת ביראת שמים בדרך חדשה, דרך שתגובש, בסופו של דבר, לכדי מערכת חוקים ותימסר מדור לדור באמצעות מוסדות פוליטיים ומסורות דתיות־תרבותיות (פוליטיקה). בהתמודדות עם הראשונים האלה, המופיעים כסיפורים ומלווים בפרשנות מועטה ביותר, מתחיל הספר את חינוכו של הקורא רודף החכמה. אנו נאלצים להתמודד לא רק עם כל מה שהוא ראשון, אלא במיוחד עם הדרך הראשונה והטובה ביותר לחיות (פילוסופיה). אני מציע לראות בספר בראשית סיפור עלילה קוהרנטי המעביר מסר מוסרי משוכלל ושלם; תחילתו מכינה את הקורא הפילוסופי להתייחס, בבוא העת, ברצינות לדרך החדשה שמועיד האל למין האנושי, והמשכו מאפשר לנו ללמוד, עם האבות, מה היא מציעה לו ומה היא דורשת ממנו.

אין אפשרות להעניק מראש הגנה מלאה לטיעון החריג הזה; אי־אפשר להשיג ראיות לשלמותו הסיפורית, המוסרית והפדגוגית של ספר בראשית אלא באמצעות בחינה קפדנית של הטקסט כולו. אך מקווה אני, שלא אקלקל לקורא את העונג שבתגלית אם אביא כמה הצעות באשר למבנה־העל של הספר ולכיוון הכללי של סיפור העלילה, וכמו כן, אצביע על עניינים הנתפסים בעיניי מרכזיים בספר.*

* שום ספר גדול וראוי ללימוד בדרך שוחרת חכמה אי־אפשר לתמצתו כהלכה בעמודים אחדים, וכל ניסיון לעשות זאת חזקה עליו שיתעלם מרוב הדברים שהופכים אותו ראוי להתעמקות. ספר בראשית אינו יוצא מכלל זה. אילו היה לספר בראשית מסר מזוקק אחד ויחיד ואילו היה אפשר להביא את רוב התובנות החשובות שלו במצגת קצרה — והדבר אינו אפשרי — לא היה טעם לקרוא אותו בשלמותו ולחוות את עושרו ואת אופיו המעורפל במתכוון,

© כל הזכויות שמורות

ספר בראשית מתחיל בתמונה רחבה ואוניברסלית של ההוויה הקוסמית כולה (פרק א), עובר לדיוקנאות נטורליסטיים ואוניברסליים של חיי אנוש (פרקים ב-יא) ומסיים בהופעתו של עם וזיר ונבדל, ההולך בדרך חדשה ונבדלת של התנהלות אנושית עלי אדמות (פרקים יב-נ). במהלך כל הספר מתחבט הטקסט בשאלה: **האם אפשר** למצוא, לכונן ולשמר **דרך חיים שתהיה קשובה הן להבטחה הן לסכנה שביצור האנושי, דרך** שתהלום את מעמדו האמיתי של האדם בעולם **ושתשמש כלי** למיצוי שלם של אפשרויותיו הכמו־אלוהיות?

בפרק הראשון של ספר בראשית אנו לומדים כיצד נוצר הסדר הקוסמי מתוך תוהו ובוהו קדמוני בתהליך הדרגתי של הפרדה והבחנה. בשיאה של הבריאה ניצב האדם, הברייה היחידה שהיא דמות האל, ושהודות לתבונתה מסוגלת להכיר בסדר המיוחד של הבריאה. אולם, החל בפרק ב של בראשית אנו למדים שהאדם, יותר מכל יצור אחר, מסוגל — שוב, הודות לתבונתו ולחירותו — להפריע לסדר ואף להרוס אותו, במיוחד כשהגאווה בכוחותיו מעוותת את תפיסת עולמו. בסדרה של סיפורים — החל בזוג הקדמון בגן עדן, המשך בקין רוצח אחיו ובמלחמות עידן הגיבורים שבעקבותיהן ניתך המבול, וכלה בבנייה השאפתנית של העיר האוניברסלית בבל — נחשפות בפני הקוראים נטיותיו הטבעיות המסוכנות של המין האנושי: מצד אחד — הוא נוטה לפראות ולאלימות פורעות סדר, ומצד אחר — הוא מנסה לחולל תמורות בסדר לצורך השגת עצמאות חומרית ושליטה בעולם הנתון. כנגד השאיפה לאחדות ולבריאה מחדש מעשי־ידי־האדם, הנגועות באשליה יהירה של אוטונומיה אנושית, הטקסט מתחיל לתאר (בפרק יב) חלופה אנושית חדשה שאותה נושא חלק קטן ונבדל מן האנושות החותר לשלמות ולקדושה. הדרך החדשה מקבלת את העולם ההטרוגני שבו עמים שונים כנתון, אך מבקשת לטפח השקפת עולם המתייחסת לנכרים ביושר ובחסד, ובסופו של דבר, מבקשת להתייחס לזר כפי שהיה האדם מתייחס לעצמו. גישה זו מכירה בתלות האנושית בכוחות גדולים ממנה, ובצורך להתאים את אורחות החיים האנושיים לעיקרון הנעלה ביותר של ההוויה. קיצורו של דבר, הדרך האנושית החדשה — דרכם של בני־ישראל, שקרנה כאלומת אור אל אומות העולם — בנויה על שני עקרונות הכרוכים זה בזה: עשיית הצדק ביחס לזולת, החדורה חיפוש אחר קדושה ביחס לאלוהות. שני עקרונות אלו אינם מושתתים על התבונה והחירות של בני האדם אלא דווקא על החוויה האנושית המיוחדת של הערצה ויראה כלפי תעלומות הסדר והעוצמה של העולם, ובמיוחד לנוכח קולה המצווה של הסמכות המוסרית.

כפי שאטען בהמשך. ואולם קורא העומד על סִפה של גישה לא־דוגמטית זו לטקסט הנכבד הזה, שזכה לאין־ספור פרשנויות, זכאי לכמה רעיונות מקדימים באשר לתפיסתי את התבנית הכוללת ואת תעוזתה כמורת דרך.

© כל הזכויות שמורות

מרגע הקריאה אל אברהם (בראשית יב) מאפשר לנו הטקסט לחוות את המאבק לגילום עקרונות הצדק והקדושה באורח חייו של עַם שאך זה נולד — תחילה איש אחד, המייסד (אברהם); אחר כך בית אחד הממשיך אותו (יצחק ורבקה); ואז הבית הזה, המשפחה הזאת, משגשגים ופורחים לשבט על סף התגבשות לכלל אומה (יעקב ובניו). כל דור ניצב בפני סכנות תמידיות לקיומו ולהגינותו ומתגבר עליהן, כולל הסכנות התוך־משפחתיות, כגון רצח אב, רצח אח וגילוי עריות; סכנות בינלאומיות של כיבוש, אי־צדק והתבוללות והסכנה הרוחנית של עבודת אלילים. באמצעות ניסיונות — משפחתיים, פוליטיים ורוחניים — אברהם (המייסד) ויצחק, יעקב ויהודה (הממשיכים) מתחנכים למלא כיאות את תפקיד אבות האומה, הכל לצורך קידום המטרות הנעלות של צדק וקדושה בעולם ("חינוך האבות" היא כותרת משנה הולמת מאין כמוה לספר בראשית; למעשה, כך קראתי לספרי כשהתחלתי לעבדו).

אף שספר בראשית מתמקד תכופות במשק הבית, השלכותיו החשובות ביותר הן תרבותיות ומדיניות. הדרך החדשה עומדת כחלופה לתרבויות מתחרות: הבבלים הצופים בשמים וסוגדים להם, הכנענים הסוגדים לאדמה, והמצרים המיומנים והמתוחכמים מבחינה טכנולוגית. כשם שאברהם חייב לצאת מתוך אורחות בבל וכנגדם, כך אומת ישראל חייבת לצאת מתוך אורחותיה של מצרים וכנגדם. בהתאם לכך, ספר בראשית מגיע לשיאו במפגש בין עם ישראל בראשית דרכו ובין מצרים המתורבתת. הדוגמה הטובה ביותר למפגש הזה היא הניגוד שבין יהודה, המדינאי השקול והמכובד, ובין יוסף, המנהלן המבריק והקוסמופוליטי. הגם שהתמונה השלמה לא תתבהר אלא בספר שמות, ספר בראשית מביא לפנינו שתי חלופות המייצגות למעשה בחירה אנושית תמידית: מחד גיסא, עולם שבו השליטה הרציונלית בטבע והרדיפה אחר חיי נצח מביאות, בסופו של דבר, להשתעבדות המין האנושי לשלטון רודני של איש אחד שסוגדים לו כאל, ומאידך גיסא, אורח חיים שיש בו יחס שווה לכל בני האדם, הערים למגבלותיהם וניצבים בחרדת קודש מול האל כיצורים שווים, העובדים את האל האחד, שלשלמות כשלמותו אנו מכוונים את חיינו.

קריאה ברוח פילוסופית

לספר זה שנכתב על ספר בראשית, ומופנה לקוראים רציניים וקשובים מכל סוג, בעלי רמת ידיעות שונה ואורחות חיים דתיים ושאינם דתיים, יש שלוש מטרות עיקריות: ראשית, להמחיש באמצעות דוגמה אישית גישה שוחרת־חכמה לתנ"ך, המנסה להבין את הטקסט על פי תנאיו הוא, אך משתדלת להראות כיצד הבנה

© כל הזכויות שמורות

כזו עשויה לדבר אלינו במצבנו הנוכחי הזקוק למוסר ורוח. שנית, לשחזר במלוא עוצמתם את סיפורי בראשית כסיפורים לחיים, סיפורים השופכים אור על הסוגיות החשובות והמתמידות של הקיום האנושי. שלישית, להפוך את העוצמה שבגישת התנ"ך לשאלות אלו ואת תגובתו עליהן, כולל הדגש שהוא נותן בצדק, בקדושה וביראת שמים, למתקבלת על הדעת, לכל הפחות.

קשיים גדולים עומדים בפני מי שמציע גישה פילוסופית כזו למקרא. אין זה ודאי כלל ועיקר שהתנ"ך הוא ספר ככל הספרים, או דומה מספיק לכל ספר אחר, שניתן יהיה לקרוא ולפרש אותו בדרכים הרגילות. מפאת מקומו במסורות הדתיות שלנו, אך מעטים מוכנים להתייחס אליו ללא משוא פנים. אנשים מסוימים, אף לפני קריאתו, יודעים — או סבורים שיודעים — שהתנ"ך דובר אמת לאמיתה, שהרי אלה הם דברי אלוהים חיים; אחרים יודעים — או סבורים שיודעים — כי מעצם יומרתו לומר דברי אלוהים, התנ"ך, למעשה, מכזב. נוסף על כך, כפי שצוין לעיל, המחקר האקדמי של התנ"ך מעלה שאלות מתודולוגיות כבדות משקל לרבות זו הגורסת שהתנ"ך, ובכלל זה ספר בראשית עצמו, אינם עשויים מקשה אחת של טקסט עקיב. תורת התעודות טוענת שהתנ"ך הוא אוסף של חומרים מאוחרים ושונים במהותם, שנכתבו בידי מחברים שונים בתקופות שונות, הכוללים השקפות ומוטיבציות שונות, ולכל מקור תפיסה אחרת של האל ואף שמות שונים לו.[4] גם אם נסכים שהחומר שנאסף בספר בראשית אכן הגיע ממקורות שונים, עדיין עלינו לבחון איזו מוטיבציה או איזה רעיון של שלמות ליוו את איסוף החומרים שהניב את הטקסט הנוכחי. האם עלינו להניח כי העורך היה אוויל אדוק שהטליא יחדיו את כל הסיפורים השונים שהיו בהישג ידו ללא מחשבה או היגיון, והתעלם כליל מן הסתירות שביניהם? או שמא ראוי שנאפשר לעורך הטקסט ליהנות מן הספק ונשער שידע בדיוק מה רצה לומר? האם ייתכן שהעמיד זה לצד זה סיפורים סותרים בכוונה תחילה כדי לחשוף אי אלו היבטים סותרים של העולם שנוכל גם אנו לגלותם? אמת, מציאת פרשנות עקיבה של היצירה בשלמותה אינה ערובה לגילוי כוונותיו של המחבר (או העורך) המקראי; אך פרשנות כזאת צריכה לעורר התלבטויות בלב אלה הטוענים כי לטקסט לא יכולה להיות אחדות כזאת. מלבד זאת, ידיעת מוצאו ומקורותיו ההיסטוריים של הטקסט אינה מחליפה את חקר משמעותו, וכדי לגלות משמעות זו, יש ללמוד את הטקסט על פי תנאיו שלו.

קושי חמור לא פחות מעלים אלה הרואים בתנ"ך דברי אלוהים חיים. עבורם זהו בהחלט ספר, אך לא ספר שאפשר לקרוא ולחקור כמו כל ספר אחר. לדידם, הוא דורש מחויבות מוקדמת לאמיתות התיאורים אפילו לצורך הבנתו בלבד. אמונה, כך אומרים לפעמים, היא תנאי מוקדם להבנה. אלא שהמקרא מרמז שההפך הוא הנכון. בספר דברים טוען משה בדבריו אל עם ישראל ששמירת החוקים והמשפטים שציווה אלוהים "הִוא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החקים

© כל הזכויות שמורות

האלה ואמרו, 'רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה'" (דברים ד:ו). החכמה של התורה, כך אומרת התורה עצמה, לפחות בחלקה, זמינה לכולם.

הטקסט המקראי, בין אם הוא גילוי משמים ובין אם לאו, בין אם קוראים אותו אנשים מאמינים ובין אם אתיאיסטים, אינו מפרש את עצמו. כדי להבין את משמעותו, דרושה עבודה קשה של פירוש ופרשנות. משימת הפרשנות מסתבכת כיוון שהתנ"ך, כמו רוב ספרי המופת, אינו נותן בידינו כללים מפורשים לאופן קריאתו. כשמדובר בגישה לתנ"ך, ממש כמו בתוכן התנ"ך, הקורא הפילוסופי נאלץ למצוא את דרכו בכוחות עצמו. מתוך קריאה חוזרת ונשנית בתנ"ך עיצבתי כמה הנחות מתודולוגיות שהן הבסיס לעבודת הפרשנות שלי: הראשונה, קיים סדר עקבי וקיימת תכנית בטקסט השלם; לסדר הסיפורים יש משמעות שמעבר לסדר התרחשותם הכרונולוגית. השנייה, יש חשיבות לכל מילה בטקסט. השלישית, סמיכות הפרשיות היא חשובה; סדר המשפטים או הסיפורים עשוי להיות מכריע בגילוי משמעותם (לדוגמה, יש חשיבות לכך שברית נוח ומצוותיו מופיעות מיד לאחר שהקריב קרבן בתום המבול. כמו כן, יש חשיבות לקיומם של שני סיפורי בריאה סמוכים זה לזה אך שונים מאוד זה מזה, ושני סיפורים סמוכים ושונים של התפצלות האומות והלשונות). הרביעית והאחרונה, האמירה של הטקסט אינה חסומה לחלוטין בפני התבונה האנושית, גם אם האל ועניינים אחרים נותרים אפופי מסתורין. כפי שניווכח, אף שהטקסט אינה רואה בעין יפה את ההסתפקות בתבונה האנושית, הוא מציג דעה ביקורתית זו בפני התבונה האנושית בצורה בהירה ומושכלת ביותר ובעוצמה רבה. אדם יכול לגשת לטקסט ברוח חוקרת, גם אם כתוצאה מכך הוא למד על מגבלותיה של חקירה פילוסופית כזאת.

היטב ידוע לי שהצעה זו, אף שהתנ"ך מביא אותה בחשבון, נראית זרה לדרך המומלצת על ידי התנ"ך. כפי שציינתי בתחילה, ראשית החכמה המקראית היא יראה (הערצה וחרדת קודש) מפני האל, ולא חקירה גלויה המתעוררת מתוך פליאה. נוסף על כך, סכנה גדולה מרחפת על כל מאמצי הפרשנות: הסכנה שאמצא בטקסט את מה שאני עצמי שמתי בו, לרוב בבלי דעת, ולא את שהתכוון לו מחברו. לכן, קריאה פילוסופית של ספר בראשית חייבת להיעשות ברוב צניעות וזהירות, אולי אפילו בחיל ורעדה. אם אני מאבד את ראשי לפעמים ונראה נועז מדיי, אין זאת אלא מתוך להיטותי להבין. יתרה מזו, איני מתיימר שקריאתי סופית והחלטית. אדרבה, הסיפורים עשירים, מורכבים ועמוקים מכדי להיתפס במלואם אחת ולתמיד.* לפיכך, אפשר שייגש אדם לספר ברוח תמימה ובה בעת פילוסופית ועדיין מלאת

* למעשה, כתוצאה מהוראה תכופה של הטקסט, תלמידיי מאלצים אותי, בדרך שגרה, לבחון מחדש את הבנותיי, ובמובנים חשובים, פרשנויות שאני מביא בספר זה שונות מאלו שהצעתי בכתבים קודמים.

© כל הזכויות שמורות

יראת כבוד. חתירתו של אדם לחכמה, באמצעות מפגש ישיר ללא מתווכים עם הטקסט, נמשכת מתוך הקדשת תשומת לב למסתורין ולמעמקים הבלתי נדלים של הטקסט ושל העולם המתואר בו. דמותו של סוקרטס מזכירה לנו שצניעותו של אדם מול המסתורין והכרתו בבורותו אינן זרות כלל לרוח הפילוסופית.

אנסה לתת הנחיות קונקרטיות יותר לקריאה פילוסופית צנועה. כשאנו ניגשים לקריאת ספר בראשית אנו מתחילים, באופן טבעי, בתחילתו. ואולם, התחלה זו אינה פשוטה כלל, שכן אף שיודעים אנו היכן להתחיל איננו יודעים כיצד עלינו להמשיך. כדי להתחיל כראוי נראה שאנו זקוקים לידע מוקדם. איזה מין ספר הוא זה שאנו קוראים? באיזו רוח או סגנון מן הראוי שנקרא אותו? הקורא המתחיל אינו יכול לקבל תשובות לשאלות אלו מראש. הוא יוכל לקבלן, אם בכלל, אך ורק כפועל יוצא של הקריאה. והנה כך אנו נקלעים לקשיים כבר מן ההתחלה.

עוד קודם שניגשנו לפרק הראשון, פתיחתו של הספר כבר מוסיפה על הקושי שלנו. שלא כרוב הספרים, אין לו לספר כותרת ולא מצוין שם מחברו.* המסורת היהודית מייחסת את חיבורם של חמשת חומשי התורה למשה, אבל טענה זו אינה מופיעה בספר בראשית ואין לה כל סימוכין בטקסט. איננו יודעים מי כתב את המילים ואיננו יודעים אם יש חשיבות לעובדה שאיננו יודעים זאת.

כאשר אנו מתחילים לקרוא — "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ" (א:א) — אנו מגלים כי גם הקול הפנימי או דובר הטקסט — המספר, שאקרא לו בפשטות, הטקסט — הוא חסר שֵם. מישהו פונה אלינו בקול אדנותי, מדבר על נושאים כבירים, מדבר מתוקף סמכות לכאורה. אך מיהו הדובר? את זה אין מספרים לנו. דומה שקולו של הטקסט אינו קולו הישיר של אלוהים: את דברי אלוהים מציין הטקסט בגוף שלישי ("ויאמר ה'"). אולם, אם לא אלוהים הוא הדובר, מבוכתנו אך גוברת; שהרי הטקסט מדבר בביטחון על אודות דברים ששום יצור אנושי אינו יכול להכיר מהתנסות ישירה: על העולם שבטרם היות האדם והתהוותו של עולם זה או בריאתו. אנו תוהים: כיצד יודע הדובר על מה הוא מדבר? מדוע עלינו להאמין לו? האם מדובר בהשראה שמימית? האם קולו הנבואי של הטקסט מעביר לנו את דבר אלוהים? כיצד נוכל לדעת? על סמך מה, לבד מדעה קדומה ומהחלטה מראש, יכולים אנו לקבוע האם הטקסט דובר אמת?

לנוכח שאלות פתוחות אלו קוראים ספקנים רבים יתפתו לפרוש כבר כאן, אלא אם כן תוצג להם ראיה חיצונית באשר לאמיתות התיאור המקראי. כנגד זה, קוראים אדוקים יטענו, בתגובה לקריאות התיגר של הספקן, כי הטקסט אינו זמין

---

* במסורת היהודית, חומשי התורה נקראים על פי המילה הראשונה המופיעה בהם. שם כזה, בניגוד לכותרת הנבחרת בידי מחבר, אינו אומר לנו הרבה על תוכנו של הספר או על כוונת מחברו.

© כל הזכויות שמורות

אלא לבעלי אמונה, כלומר, לאלה המאמינים כי הטקסט הוא אכן דבר האל. ברצוני להציע עמדה שלישית הניצבת בין הספק, התובע הוכחות מראש, ובין האמונה, המשוכנעת כי ההוכחה אינה הכרחית: עמדה של מעורבות מתוך מחשבה, של חוסר אמון מושהה מתוך להיטות ללמוד. להלן דוגמה מקראית לכוונתי.

בתחילתו של פרק יב בספר בראשית אנו הקוראים עדים לנקודת מפנה מכרעת בתולדות האנושות. לפתע פתאום, ללא אזהרה מוקדמת, מופיע קול מסתורי ונורא הוד הקורא לאברהם, מצווה עליו לצאת למסע — "אל הארץ אשר אראך" — ומבטיח להעניק לו גמול רב אם ייאות לעשות זאת. אברהם, מבלי לבטא אף שאלה או הערה, נענה לקריאה לאלתר ויוצא חיש מהר לדרך כפי שצווה. אם ברצוננו לדמיין את עצמנו במקומו של אברהם לנוכח הקול המצווה, שומה עלינו לשכוח שהקול הוא קולו של אלוהים, כפי שהתנ"ך אומר לנו במפורש: "ויאמר ה' אל אברם..." (יב:א). לאברהם לא נאמר מיהו הקורא אליו; הקורא אינו מזדהה. אף שאברהם פתוח לקריאה שכזו, ועל הסיבות לכך נעמוד באחד הפרקים בהמשך, אין הוא יכול לדעת בוודאות מי הדובר אליו ואם יכול הדובר לעמוד בהבטחות הגדולות שהבטיח. ואף על פי כן, אברהם מחליט להתהלך עם הקול הזה. בהתנערו מכל הספקות והחשדות האפשריים הוא עולה על נתיב המאפשר לו, בסופו של דבר, לגלות מי דיבר אליו ומדוע.

קוראים הניגשים לספר בראשית ללא השערות מוקדמות ומתווכים מוצאים את עצמם במצב דומה לזה של אברהם: קול סמכותי ובלתי מזוהה פונה אלינו מתוך הטקסט, ללא התראה או הכנה, ומדבר אלינו מיד על אודות דברים נשגבים מאתנו, כמו בריאת העולם. אמנם, מילות הפתיחה של ספר בראשית אינן קוראות אותנו לפעולה, וכמו כן, איננו יכולים להשוות את עצמנו לאברהם בשיעור קומתו או בטוהר מידותיו, ובכל זאת אנו, הקוראים, מוזמנים, כפי שהוזמן אברהם, להמשיך ולקרוא מתוך אמון ואומץ לב מבלי לדעת מיהו הדובר אלינו, מה הוא עשוי לרצות מאתנו, האם הוא דובר אמת.

מה תהא תגובתנו? מה דורש מחבר ספר בראשית מאתנו, הקוראים? אין הוא דורש מאתנו קפיצת אמונה או מחויבות מראש לאמת של הסיפור המקראי, אלא רק השהיה של חוסר האמון. בהיותנו ערים וקשובים נוכל להבחין בשאלות הקשות הכרוכות הן בהתחלה שלנו והן בהתחלה בה"א הידיעה, אך אנו נניח להן, לפחות לפי שעה, ונצלול היישר פנימה. נשהה את הספקות והחשדות, נקבל את הזמנת הספר ונצא לטיול עם המחבר המקראי, בעין פקוחה, באוזן קשובה ובמחשבה צלולה. נתקדם בתקווה שספקותינו יקבלו מענה והאי־ודאויות תיפתרנה לאורך הדרך. אם נאפשר לעצמנו להשתתף במסע הסיפורי של הספר הוא עשוי לגמול לנו על פתיחותנו ולזכות באמוננו. מי יודע, אפשר שאף ייוודע לנו מיהו המדבר אלינו ומדוע.

© כל הזכויות שמורות

אם כן, אנו מחליטים במודע להחליט מאוחר יותר, אחרי קריאה ומחשבה מעמיקה, אם אנו סבורים שהספר ומחברו דוברים אמת. וכך אנו מעניקים לתנ"ך אותה מחווה של אדיבות שאנו מעניקים לספרים אחרים המערימים מכשולים גדולים בפני האמונה התמימה שלנו, למשל האיליאדה של הומרוס, שבה נאמר לנו כבר במשפט הראשון כי "עצתו של זאוס, היא תקום". כמו בספרים אחרים, כדי לשפוט את מהימנותו של הטקסט נצטרך לגלות איזה סוג של טקסט עומד לפנינו ועל איזה סוג של אמת הוא מצביע או מורה. וכמו בספרים אחרים, יהיה עלינו לקרוא ולשוב ולקרוא בו אם ברצוננו ללמוד כיצד הוא מבקש להיקרא.*

קריאות חוזרות ונשנות בספר בראשית מעצימות את פליאתי נוכח חסכנותו של הטקסט והחללים הפעורים בו. רק מעט נאמר לנו על אודות אירוע או גיבור זה או אחר בסיפור. חלק גדול ממה שנאמר נשאר פתוח לפרשנויות מגוונות. רק לעתים רחוקות מגלה לנו הטקסט את מחשבותיו ותחושותיו של גיבור, רק לעתים נדירות הוא מצביע על משמעותו של אירוע. הטקסט כמעט לעולם אינו שופט את דבריה או את מעשיה של מי מן הדמויות. מה פשרו של איפוק זה? איזו מטרה הוא משרת?

סבורני שחיוניותו המתמדת של הטקסט ועוצמתו הפדגוגית הנצחית טמונות בסממנים צורניים אלו. מאות דורות של קוראים קראו בספר, כל אחד מהם בנקודת הזמן שלו ובמקומו, אך הטקסט הקנוני נותר כשהיה, אות לאות, בכל זמן ובכל מקום. כיצד יכול טקסט עתיק יומין וסטטי להמשיך לדבר אל קוראים מתחלפים מודרניים יותר ויותר? כיצד משתמרת עוצמתם של סיפורים ודמויות, התחומים לכאורה בזמן אבל נושאים כמדומה תובנות נצחיות, בזמנים ובמקומות משתנים ובעבור קוראים מגוונים? כיצד יכול הטקסט להתחשב בפרטיקולריות ההיסטורית והתרבותית של הקורא, כשהוא מביא אותו במגע עם

---

* מי שכבר נפגש עם התנ"ך במסגרת מסורותיו הדתיות, הספיק מן הסתם לגבש מושג כלשהו באשר לדרך קריאתו של הספר. ביהדות המסורתית, לדוגמה, תלמידים מתחילים אינם מתמודדים עם הטקסט בכוחות עצמם בלבד, אלא בעזרתם של פירושים רבניים, שהבולט שבהם הוא פירוש רש"י, הפרשן הנודע מן המאה האחת־עשרה. קוראים קתוליים מתוודעים לחלקים של המקרא כפי שהם מוצגים ומשובצים בעיקרי הנצרות של הכנסייה הקתולית, ואילו קוראים פרוטסטנטיים הושפעו בעבר מפירושיו של לותר או מספרו של מילטון, גן העדן האבוד. בחרתי בעבודתי הפרשנית להסתמך מעט ככל האפשר על מתווכים ולהעדיף התייצבות ישירה ככל האפשר מול הטקסט אף שאני מודע בחריפות לקרבן הכרוך בכך (הגם שאצטט מדי פעם פרשנות קודמת זו או אחרת, במקרים שאמצא בהן תועלת מיוחדת). פרשנים, גם הדגולים שבהם, מושפעים בקריאתם ממטרותיהם שעשויות להתנגש עם מטרותיו של הטקסט. אף על פי שקריאה שהיא לחלוטין תמימה ונטולת מתווכים אינה אפשרית, כמובן, היא יעד נחשק לכל מי שחפץ בפתיחות מקסימלית לטקסט המקורי.

© כל הזכויות שמורות

חכמה אוניברסלית ועל־היסטורית? דווקא החסכנות, החללים, הערפול, האיפוק והעדר עריכה שיפוטית של הטקסט הם שמאפשרים וגם דורשים את מעורבותו של הקורא. קשיי הפירוש והפרשנות מאלצים אותנו להתחבט, לשקול ולנסות קריאות שונות ושיפוטים שונים, וכן להעמיד את דעותינו למבחן הראיות הטקסטואליות, הפרשנויות והשיפוטים המשתנים של קוראים עמיתים בני־ימינו ובני תקופות אחרות. מאמצי הקריאה מחיים את הסיפורים ואת הדמויות של ספר בראשית והם נשארים צעירים ורעננים תמיד, משתקעים בלבו ובנפשו של כל קורא רציני. החסכנות והחללים בטקסט ממלאים את דמיונו של הקורא ומעוררים אותו לחיים, ומחשבתו מתרחבת ומעמיקה. בסופו של תהליך, הסיפורים והדמויות שהטקסט עוסק בהם מעסיקים גם את מוחו של הקורא. וכך חינוכם של האבות ושל האימהות עשוי להיות נתיב לחינוכנו שלנו.

כל אחד מאתנו מגיע לטקסט ממקום ומזמן נתונים, כל אחד מאתנו מצויד בהתנסויות המיוחדות לו בעולם שסביבו, ואלה הן גם מגבלותינו. מסתרי הטקסט והתהיות שהוא מעורר מגלגלים אותנו מהיצמדותנו השאננה למצבנו האישי ולראייתנו הצרה, והם גם מעוררים אותנו להשתתפות פעילה בעולם שהוא גדול ורחב מעולמנו. אנו נמשכים לסיפורים ומגלים בהם מעמקים שלא היו בהישג ידנו עד כה. בעודנו מנתחים, הוגים ודנים בטקסט, וכשאנו חיים את סיפוריו, הטקסט הנצחי ניעור לחיים, ואנו, שחיים כאן ועכשיו, מקבלים הזדמנות להציץ בַּאמת שהיא אולי נצחית ונשגבה; אמת על אודות יחסי איש ואישה, קרוב ונכרי, אדם ואלוהים וכל עניין נוסף שהטקסט בוחן ושוקל. בה בעת, הצורך שלנו להמשיך להתגושש עם הערפולים התמידיים של הטקסט וניסיונותינו להתמודד אתם מלמדים אותנו אמת נצחית נוספת על עצמנו, על בורותנו ועל אי־יכולתנו להתרפק בנוחות על הבנה שאנו סוברים שהשגנו. מבנהו הפתוח של הטקסט ומרדנותו העיקשת כלפי כל פרשנות שהיא סופית ואינה מוטלת בספק הם כלים מושלמים בהחלט לטיפוחן של פתיחות, מחשבה מעמיקה וצניעות באשר ליכולת השגתו של אדם, שהן הן סימן ההיכר של רדיפת החכמה.

זרעי החכמה

רודפי חכמה יימשכו בנקל לעולמו של ספר בראשית בזכות מבנהו, רוחו ותוכנו כאחד. על אף המרחק הגדול שבין תרבות הנוודים בארץ העתיקה, הארץ המובטחת, ובין הציביליזציה הטכנולוגית המבטיחה באמריקה באלף השלישי, נגלה שהספר מלבן ושוקל נושאים וסוגיות בעלי חשיבות עליונה בעבורנו, ואפשר אף לומר — לבני אדם באשר הם, בכל זמן ובכל מקום. בני אדם זקוקים, היום כתמיד, לחכמה

© כל הזכויות שמורות

בכל הקשור למשפחה ולחיים פרטיים, לציבור ולעניינים אזרחיים, למקומם ולזיקתם לכלל וכן ליחסם לשלטון.

בדומה לגיבוריו של ספר בראשית, גם אותנו מטרידות שאלות על חיי המשפחה. לא זו בלבד שאנו ניצבים תכופות בפני מאבקים שאין ליישבם בין גבר לאישה, בין הורה לילדו ובין אח לאחות — יותר ויותר אנו מאבדים את ביטחוננו באשר למבנה הראוי של חיי המשפחה, בעיקר באשר להשקעה הולמת בגידול ילדים. דפוסים תרבותיים שהורישו לנו הורינו משתנים בהתמדה — מתפתחים או מתרסקים לכדי דפוסים חדשים שרק אלוהים יודע את טיבם. קריאה בספר בראשית מגלה לנו שאין זו דילמה חדשה. ספר בראשית אינו מסתפק בסיפוריו הנודעים על מאבקים במשפחה כחומר למחשבה; קריאה פילוסופית של סיפורי בראשית חושפת את שורשיהם העמוקים של סכסוכים אלו וממחישה לנו מדוע קשה כל כך לארגן ולקיים משק בית אנושי משגשג.

יחסי מין ויחסים בין המינים זוכים להתייחסות נרחבת. נשים תופסות מקום מרכזי ברבים מן הסיפורים ולא אחת ממלאות תפקידים מכריעים ואף הרואיים. אך ספר בראשית מתאר בעיקר הרפתקאות גברים, ובמיוחד את קורותיהם של אבות עם ישראל ושל צאצאיהם הזכרים. חלק נכבד מספר בראשית מוקדש לחינוכם של הגברים במלאכת ההורות: המשימה להעביר ליוצאי חלציהם לא רק חיים, אלא גם דרך חיים שהיא ערכית, מחויבת לצדק ולקדושה ונושאת עיניה אל האלוהות. מה תכליתו של דגש זה? האם הוא מייצג (כאמונה האפנתית והרווחת) את המנטליות הסקסיסטית והפטריארכלית של ישראל הקדומה? או שמא הוא משקף דווקא את היפוכה, כלומר, אמונה שגברים מטבעם זקוקים יותר מנשים לחינוך אם ברצונם לנהל חיים אחראיים, צודקים וטובים? האם גברים נמשכים באורח טבעי לחיי הבית ולטיפול באלה שאמורים להמשיך את דרכם בבוא היום, או שמא, אם יניחו אותם לנפשם, יחתרו להקדיש את חייהם למסעות הרואיים להשגת כבוד ותהילה אישיים, לעוצמה ולשליטה, לעושר ולתענוגות? ההתעמקות בשאלות אלו פתוחה בפני אבות ואימהות לעתיד, שיכולים ללמוד מתוך סיפוריהם של אבות האומה.

נוסף על העיסוק בחיי הפרט, ספר בראשית חוקר את התפתחותן של ערים ושל ציביליזציות, ושופך אור על סוגיות הפשע והעוול, על הסכנות הטמונות בשנאת זרים וניצול גרים ועל משמעות השאיפה הפוליטית והכלכלית לעצמאות. טרדות שגורמת לנו היום טכנולוגיה משולחת רסן, נצפו כבר בסיפור בבל. דאגותינו בדבר הפקרות בקהילה נידונות בסיפור סדום. על משאלתנו להתיר באלגנטיות את הקשר בין הצדק לנקם מקשה הסיפור על אונס דינה. וחשוב ביותר, הטקסט גורם לנו לתהות מהו המודל הטוב ביותר לעיצוב חיי אנוש, החזון התרבותי או החזון הפוליטי. שכן, ספר בראשית מציג את צמיחתה של ישראל, אומה שאך נולדה, נושאת דגל דרכו החדשה של האל, בהקשרן של שלוש חלופות תרבותיות — הבבלית, הכנענית

© כל הזכויות שמורות

והמצרית – שלכל אחת מהן רעיונות שונים, וכל אחת מהן סוגדת לאלים שונים. התעמקות בחלופות המעין־קוטביות הללו מאפשרת ללמוד על אופייה הנבדל של הדרך היהודית־נוצרית – אז ועכשיו. שכן, אף שהציביליזציות העתיקות האלה חלפו מזמן מן העולם, העקרונות שהניעו אותן נותרו בעינם, ואנו מוצאים את ביטוים בחלופות תרבותיות המתחרות היום על תשומת לבנו ועל נאמנותנו.

אמריקנים מודרניים ימצאו עניין מיוחד במצרים המקראית. שהרי מצרים, פסגתה של הציביליזציה העתיקה, התברכה בשפע חקלאי, במדע ובטכנולוגיה מפותחים, בביורוקרטיה ובמינהל ציבורי מתקדמים, בתשוקה לאריכות ימים וברדיפה אחר חיי נצח באמצעות עצירת הבלייה והמוות – וכאן אולי נקודת ההשקה הרלוונטית ביותר. אלא שבמצרים גם צדו נשים להרמון השליט, בזו לנכרים, סגדו לאדם כמו לאל, ובסופו של דבר, התעסקותם היתרה של המצרים בהישרדותם וברווחתם החומרית הביאה לשעבודם. הייתכן שמצרים, כסמל, היא אפשרות ופיתוי העומדים לפתחה של האנושות תמיד? האם ישנו סוג של מצרים גם בעתידנו שלנו?

ולבסוף, סיפורי בראשית פונים לתחומים שמעסיקים אותנו היום, יחסו של האדם לטבע ולכדור הארץ, לבעלי חיים אחרים ולאלוהים – שאלות אולטימטיביות בכל חיפוש אחר חכמה. מגוון סיבות – ובהן אמונתנו באבולוציה, העניין שלנו ברווחתם של בעלי חיים ודאגתנו לאיכות הסביבה – מעוררות את שאלת ערכו הסגולי של האדם ונבדלותו. הביולוגיה המודרנית, מגנטיקה מולקולרית ועד פסיכולוגיה אבולוציונית, מציבה אתגר גדול לאמונה המסורתית בייחודיות האנושית. חסידי הגישה המכונה "אקולוגיה עמוקה" מדברים ביראת כבוד על גאיה, "אימא אדמה", כמעט כאילו הייתה אלה. איך משפיעה הסגידה הזאת לטבע על הבנת האדם את עצמו ועל האמונה שהוא נוצר בצלם אלוהים? ומה נובע מכך לחיי האדם ולדרך הראויה לחיותם? האם בכוחו של פאן־נטורליזם, המפאר את הטבע ומקל ראש בנבדלות האנושית, לתת בידינו אמות מידה של צדק והוגנות אנושיים? הקורא הדקדקן ייווכח שדאגות אלו, העכשוויות לכאורה, אינן זרות לספר בראשית. אדרבה, המחבר המקראי מייחס חשיבות עליונה לשאלות בדבר זהות האדם ומקומו בעולם. למעשה, השאלות האלה נידונות ממש בתחילת ההתחלה, בסיפור הבריאה, שאליו אנו מוכנים לפנות עתה.

© כל הזכויות שמורות

מפתח

אאה 151-152
אבימלך 253-254, 256, 258, 276-282, 285, 328-329, 330, 353, 383-387, 415, 428, 439, 477, 489, 540, 545, 552, 555, 684, 669
אברבנאל, יצחק 143-144
אברהם לג-לה, לז, מא, 3, 98, 102, 117, 139, 149, 160, 167, 188, 192, 204-205, 208, 212, 220, 232, 234, 239-380, 383-390, 392-395, 397, 398-400, 408, 411-414, 416-417, 423, 426, 429, 432, 438-439, 441-446, 450-451, 454-455, 458, 460, 464, 467-469, 475-477, 479, 483, 487, 489, 492-494, 496, 506-509, 511-513, 515-517, 526-527, 529-530, 532, 538, 540, 547, 552, 565, 579, 583, 602-603, 605-607, 618, 622, 628, 635, 640, 654-655, 662-663, 666, 669-671, 675-676, 683
אגממנון 111, 124, 450
אדום (עשו) 382, 408, 517
אדום (העם) י, 377-378, 452, 474-475
אדון הארץ (שם נרדף לאל בעל) 117, 193, 584, 593
אדון הגשם והטל (שם נרדף לאל בעל) 117
אדון השמים (שם נרדף לאל בעל) 117
אדיפוס 188, 198, 200-202, 466-467, 604
אדיפוס המלך (סופוקלס) 198, 200
אדם לד, 34-105, 113, 118, 130, 137-141, 148-149, 155, 159, 163, 187-188, 209, 211, 222-224, 246, 260-262, 277, 284, 337, 354-355, 401, 456-457, 467, 544, 682
אהרן 177, 226, 417, 571, 579, 644, 658
אוגיגיה (האי) 40
אודיסיאה (הומרוס) טו, 40, 98
אודיסיאוס 404, 458, 467
אוטוליקוס 467
אולימפוס 97
און 578
אוניברסיטת הרווארד יג, 337
אוניברסיטת שיקגו יג, יט-כב, 51, 296, 337
אונן 535-537, 632
אוסיריס 115
אור 217, 246-247
אור כשדים 233, 245-246, 301
אורים 264
אורסטיה (אייסכילוס) 97, 111, 169, 685
אורסטס 169
אותנפישתים 133, 151-153, 158, 165
אחֻזת 306, 361-363, 379, 398, 407, 540, 652, 662, 666
אטלנטיס החדשה (בייקון) כ
אטריאוס 111, 203, 450

© כל הזכויות שמורות

איוב 540
איזבלה 268
איינשטיין, אלברט 196
אייסכילוס 97, 111, 169, 685
איל 301, 342-343, 357, 529, 612
אילִיאדה (הומרוס) מב, 124, 187, 499, 681
איסיס (אלת הדגן) 17
איפיגניה 450
אירמט, רייצ'ל כא, 246-247, 279
אכאים 490, 499
אכדית 151, 247
אכילס 53, 75, 124, 131, 187, 228, 404, 458
אֵלה (עץ) 296
אלול, ז'אק 230
אלון מורה 264
אלוני ממרא (וראה גם ממרא) 312
אלטר, רוברט 5-6, 213, 273, 281-283, 332, 353, 381, 385, 397, 463, 519, 574, 596, 604, 609, 618, 653, 657, 687
אליוס 187
אליעזר 423
אלקנה 431
אמורי 302, 656-657
אמורים 297, 299
אמנון 486
אמריקה מג, 235, 567
אנדרומכה 187
אנומה אליש 217, 220
אנטיגונה 450
אנכידו 165
אנליל 151-152
אנפוליס כא
אנשי המעגל 53, 82
אסיה 490
אסנת 578, 580
אפולו 82, 97, 169, 549
אפלטון יג, כ, כד, כז, 11-12, 54, 82, 91, 182, 198, 225, 227, 324
אפפל־קאס, איימי כב
אפרודיטה 96, 141, 419, 549
אפרים 580, 651-656, 670
אפרת 481, 652-653
ארוס 54, 87, 90-91, 93, 125, 248, 260-261, 418-420, 433-434, 447, 546, 578, 599, 646
ארטמיס 467
אריסטו יג, יז, כ, כה, כז, 22-23, 77, 121, 132, 198, 205, 219-220, 539-540, 565, 678, 680, 682
אריסטופאנס 54, 84
ארך 220
ארם 247, 290, 293, 375, 399-400, 402, 406, 413, 418, 437, 447, 451, 453-454, 457, 464, 479, 481, 503-504, 506-508, 511-512, 583, 622, 629, 656, 663
ארמים 240, 376, 406, 476
ארמית 214, 438
ארס 96, 141
ארפכשד 233
ארץ ישראל ט-י, יז, מד, 115
אשכול 297, 563
אשר 432, 511
אשת לוט 324, 326
אשת פוטיפר 145, 425, 520-521, 550-557, 566, 578
אתונו של בלעם 61
אתיקה מהדורת ניקומאכוס (אריסטו) כ, כה, 205, 539
אתנה 97, 124, 169

באר לחי ראי 371
באר שבע 328, 347, 359, 383, 386-387, 413, 628, 631, 666, 669
בבל לד, לו-לז, מד, 21, 129, 132, 189, 208, 236, 239-240, 246-247, 249, 252, 296, 301, 305, 316, 324, 346, 377, 397, 405, 476-477, 673, 675
בבלים לז, 6, 21, 32, 117, 224, 232-233, 240, 296-297

© כל הזכויות שמורות

הבהגוודגיטה 141
בועז 540
ביאליק, חיים נחמן ט-יא, יז-יח, 4, 9, 45, 498, 679, 684
בייקון, פרנסיס כ, 235
בית אטריאוס 111, 203
בית אל 252, 264, 376, 405, 413, 416-418, 421, 435-438, 443, 445-446, 454, 457, 464, 469, 480-481, 505-510, 513, 576, 629, 652, 685
בכחוס 196
בלהה 431-432, 510-511, 518-519, 521, 632, 658
בלע 297-298
בלקסטון, ויליאם 485, 501
בנות האדם 98, 137, 141-143, 145, 147, 262
בנות לוט 197, 281, 325
בני האלוהים טו, 98, 137, 142-145, 147, 262
בְּנֵי חסאן 519
בני ישראל (ראה ישראל)
בני קדם 418
בנימין 446, 509-511, 518, 520, 537, 544-545, 583, 586-589, 592-594, 596-599, 601, 606-608, 610-612, 613, 615, 621-622, 625, 629, 632, 634, 664, 669, 686, 688
בעל 117
בראון, מונטי כא
בריאה והערכה: דיבור אנושי וזיקתיות בגן העדן ובבבל (קריסטן דיטריך־באליסי) 51, 682
הברית החדשה 189, 196, 274, 300, 304, 307, 310, 313, 329
ברניני, ג׳ן לורנצו 420
בשמת בת אילן 388
בתואל 247, 293, 359, 368-370, 375, 399-400, 439
גאיה מה, 20
גד 432, 511
גדעון 532
גורן האטד 666
גושן 620, 624, 633, 636, 639, 642, 601
גיאומטריה אנליטית קרטזיאנית 235
גיחון 39
ג׳ייקובס, הרמן 97
ג׳ייקובס, וורד כא
גילגמש כו, 133, 147, 151-153, 158, 165, 220, 681
גלאוקוס 140
גן העדן האבוד (מילטון) מב
גן עדן כט-ל, לב, לד, לו, 3-4, 19, 23, 34-105, 107, 113, 119, 127-128, 136, 139-140, 145, 163-164, 193, 195, 211, 214, 223-224, 230, 246, 261, 271, 276, 286, 294, 326, 420, 457, 638, 669, 675
גרגשי 302
ג׳רוזלם פוסט 296
גרר 240, 257-258, 274, 276, 282, 384, 386-387, 540, 583

דאוקליון 192
דבורה 507-508
דברי הימים 61
דוד 171, 242, 540, 545
דונסון, דניאל כא
דותן 527
דיוטימה 419
דיוניסוס 117, 192
דיטריך־באליסי, קריסטן כא, 51, 58, 179, 223, 329, 355, 479, 499, 682
דייויס, אדם כא, 73, 179, 299
דינה מד, 369, 406, 421, 433, 445, 457, 479, 481-484, 486-493, 495-501, 503-504, 509, 513, 516, 535, 544, 582, 603, 629, 640, 659
דיפובוס 499

© כל הזכויות שמורות

דלילה 97
דלפי 378
דמויות מספר הספרים (סמואל) כג
דמות, כריסטופר (נשיא "אמריקן אנטרפרייז אינסטיטיוט") כב
דמשק 270, 297, 300, 366
דמשק אליעזר 300, 366
דן 432, 511
דנהאוזר־מרקס, אנה כא
דנטה אליגיירי 420
דניאל 522, 558
דנציג, גבריאל כא
דקרט, רנה יג, טו, כ, כט, 31, 217, 235, 678

דרווין, צ'רלס יג, יט, כ, 15, 24, 27, 31

הבל לד, 3, 93, 105-136, 169, 187-188, 193, 218, 337, 379-380, 382, 394, 405-407, 411, 431, 433, 452, 455-456, 460, 464, 473, 512, 527, 675
הגר 252-253, 255-258, 262, 266, 269-274, 283-284, 303, 310, 313, 328, 352, 354, 371, 374, 432, 547, 669
הובס, תומס 147, 160
הומרוס טו, מב, 40, 96, 131, 140-141, 187, 499, 681
הורדוס 475
הינצה, חנה כא, 683
היסטוריה (הרודוטוס) 490, 572, 686, 688
היפוליטוס 419
הליופוליס 578
הלנה 98, 111, 141-142, 490, 499
הפייסטוס 467
הקטור 187
"הקרבות יצחק" (קריסטן דיטריך־באליסי) 355
הר הגלעד 437
הר המוריה 255, 311, 335-337, 347, 352, 354-355, 358-360, 393, 395, 400, 403, 442, 469, 629
הר סיני 22, 118, 150, 239, 349, 537
הרודוטוס 490, 572, 686, 688
הרי חברון 321
הרן 245-246, 279, 293-294
הרקולס 133, 467

וארקו, אנדרו כא, 337
הוועדה למחשבה חברתית יג, 51, 97, 246, 338, 355, 683
ויינשטיין, יהושע כא, 115
וילדבסקי, אהרן 571, 579, 644, 659, 688, 690
וילסון, ויל 304, 690
וילקוקס, קירסטין כא, 679

זאוס מב, 82, 140, 467
זבולון 433
זבס (ראה זאוס) 187
זיוס (ראה זאוס) 182
זכריה 61
זלפה 427, 432, 511, 518-519, 632
זרח 545
"זרע תרח: בין גילוי עריות לאקסוגמיה" (רייצ'ל אירמט) 245

חברון 296-297, 312, 321, 360, 363, 446, 481, 510-511, 526, 535, 628, 666
חוה טו, לד, 34-104, 107-108, 129, 132, 134, 137-139, 148, 187-188, 192-193, 211, 222, 262-263, 276, 285, 291
חוים 240
חומש הרץ 315, 519, 550, 687
החוקים (אפלטון) 182
חז"ל יח, 169, 428, 553
חידקל 39-40, 246

© כל הזכויות שמורות

חירה 535, 539-540
חם 102, 149, 190-191, 194-206, 213-214, 265, 292, 321, 392, 405, 512, 604, 653
חמור 479, 487, 491, 494-498, 529, 671
חנה 431
חנוך 129, 134, 139, 143, 149, 193, 218
חנוך, קרייג כא
חצי האי ערב 373
חרן 233, 246-247, 251, 263, 268, 293, 367, 370-371, 398, 405, 413, 421-422, 436-437, 444, 469, 508, 628-629
חת 361-363, 398, 662-663
חתים 240, 362, 364, 477

טוינבי, ארנולד כג
טולסטוי, לב טו, 95, 196
טירסיאס 200
טרויה טו, 111, 142, 187, 450, 490-491, 499

יאור 559
יאשיהו 595
יבוסי 302
יבל 130, 138
יהודה טז, לז, 430, 475, 509, 511, 528-530, 533, 535-546, 557, 582, 584, 589, 592-596, 598, 603-615, 617-619, 621, 625, 632-634, 658-661, 664, 668, 675
יהודית בת בארי 388
יהושע 298-299
יהושע (הספר) 298-299, 671
יובל 130, 138
יוון 91, 117, 182, 419, 490-491, 422
יוון העתיקה 117, 182, 422, 490
יוון הקלאסית 91
יוונים 490
יוונית כח, 21, 56, 110, 119, 133, 141, 177, 182, 187, 192, 196, 198, 214, 226, 240, 242
יונה 151-152, 156, 158, 301
יונה הנביא 218
יוסף לז, טז, 3, 97, 102, 145, 182, 217, 265, 361, 373, 404-406, 413, 415, 425, 433, 445-446, 455, 469, 471, 473, 475, 478, 481, 493, 511-512, 515-516, 518-520, 522, 537, 541, 543, 545, 546-564, 566, 594-596, 636-638, 661-663, 672, 674, 687
יוסף ואחיו (מאן) 515
ייטס, ויליאם בטלר 549
ים המלח 666
הים התיכון 666
ים סוף יג, ל-לא
יסכה 247
יעקב (ראה גם ישראל) לה, לז, 3, 102, 145, 147, 192, 239, 241-242, 245, 247, 263, 342, 345, 348, 352, 360-361, 364, 366, 368, 372, 379, 383-388, 418-420, 448-450, 484-486, 493-495, 500, 503, 506-507, 512, 519-520, 523, 525-528, 531, 537, 539, 541, 543-545, 549-550, 557, 579-580, 582-583, 585, 587-588, 591-598, 602-603, 605, 609-611, 612, 615-616, 618, 636-638, 671, 674-675, 685, 687-690
יפת 149, 190-191, 195, 199, 204-206, 280, 350
יצחק לה, לז, 3, 102, 117, 143, 167, 192, 239, 241-243, 245, 247, 250-251, 253-254, 256-257, 259, 273-275, 282, 284, 286, 291, 293, 310-311, 320, 327, 361-364, 368,

© כל הזכויות שמורות

376-370, 379-404, 408-409,
411-414, 416, 421, 423-424, 428,
432, 434, 437-439, 442-444,
446-447, 450-451, 454-455,
461-462, 468-470, 473-474, 477,
481, 487, 507-513, 515, 517, 526,
529, 532, 541, 555, 579, 583, 591,
618, 628-629, 635, 640, 654-656,
661-663, 669-670, 675
ירד 138
ירדן, הנהר 373, 457, 666
ירושלים טז, יח, כא-כב, כח, לא, 9,
22, 45, 77, 107, 114-115, 182,
195, 217, 241, 251, 378, 413, 498,
678-682
ישמעאל 252-258, 273-276, 283-284,
303-304, 310-311, 317, 329-330,
336, 345, 348, 350-354, 372-375,
380, 385, 402, 451, 515, 517,
529-531, 547, 555, 596, 663
ישמעאלים 529-531, 547, 596
ישראל (יעקב) 3, 239, 352, 396, 401,
403-404, 420, 445, 458, 462-463,
467-468, 475-476, 480, 482,
489-496, 499-500, 505, 508-510,
512-514, 516, 519, 523-524, 526,
539, 545-546, 578-579, 594-596,
603, 608, 619, 624, 628-630, 634,
638-652, 654-657, 662-663, 667,
674
ישראל י, כו, יז, לג, לו-לח, מד, 3,
21, 28, 32, 118-119, 150, 160,
166, 169, 180, 195, 203-204,
208, 239-242, 263, 265, 273, 284,
288, 291-292, 298, 301, 308, 342,
344-345, 349, 359, 364-365, 373,
377-378, 387, 401, 403, 430, 441,
451, 457-458, 466-468, 474-475,
478-479, 487, 496-499, 505-509,
514-517, 521, 523-524, 530,
533-534, 537-540, 543, 545-547,
550, 552, 559, 562-563, 565-567,
570, 580-583, 593, 600, 603-604,
606-608, 612, 618, 620, 622-624,
627-633, 635-637, 639, 641-642,
644, 646, 648-650, 653-655,
657-663, 665, 668, 670-671,
673-674, 685
ישראלים 600
יששכר 433, 511
יתרו 373

כיכר הירדן 269, 469
כנען ט, 190, 194, 196, 200-204,
233-234, 246-247, 252, 255, 257,
264, 292-293, 301, 306-307, 321,
360, 362-364, 371, 391, 399, 402,
418, 437, 448, 452, 457, 475, 480,
507, 517-518, 525, 584, 586, 619,
623, 631-632, 635, 637-638, 642,
652, 654, 656, 661-662, 665-667
כנען (הארץ) ט, 203, 233, 246, 264,
270, 306-307, 360, 362-364, 371,
418, 448, 452, 475, 507, 517-518,
525, 584, 586, 631-632, 635, 637,
639, 642, 652, 656, 661-662,
665-667
כנענים לז, 117, 190, 197, 203, 234,
240, 252, 264, 292, 297, 299, 301,
362, 376, 392, 476, 478-481, 483,
491, 494, 505, 535, 671

לאבואה, אריק כא, 424, 479, 506
לאה 102, 110, 242, 263, 345, 364,
424-425, 427-430, 432-434,
436-438, 446-447, 459, 469, 471,
481-483, 488, 500, 503, 507,
510-511, 519-520, 529, 598, 611,
632, 655, 662

© כל הזכויות שמורות

לבן 247, 370-371, 375, 396-400, 402, 404-405, 413, 418, 421-424, 426-429, 438-439, 434-444, 446-447, 451-453, 463, 476, 479-481, 483, 488, 506, 513, 549, 583, 602, 628-629, 640, 656
לודוויג, פול כא, 326
לוז 652
לוט 98, 197, 233, 245-246, 249, 252-253, 255, 257-258, 262-263, 268-269, 275, 278, 281, 294-297, 313, 317, 319-329, 336, 413, 416, 433, 458, 553
לוי 430, 500, 590, 658
לוין, יובל כא-כב, 67, 74, 264, 279, 356, 389-390, 480, 496, 525, 564, 638, 666
לוק, ג׳ון 160
לוקרטיוס כ, 23
לותר, מרטין מב
ליוויוס, טיטוס 498
ליורי, אליזבת (קרן ברריידי) כב
ליטווין, מרגרט כא, 179
ליכט, רוברט 278
ליסבון 378
למך 107, 129-134, 138-140, 143, 147, 192, 222, 247, 536
לרנר, ראלף כ

מאדם עד נוח: פירוש על סדר בראשית (קאסוטו) 9, 107, 679-680
מאמר על המקור והיסודות לאי־שוויון בין בני אדם (רוסו) כ, 114, 680-681
מאמר על המתודה (דקרט) כ, כט, 217, 678
מאן, תומס 515, 551
מאנקובסקי, פאול כא, 99, 119, 126, 679, 682
מגדל בבל טו, לג, 3, 208, 212
מגדל עדר 481, 510
מגילוס 182
מגילת רות 540
מדבר סיני 662
מדיינים 359, 373, 530, 547, 596
המדינה (אפלטון) כה, 324
מדינת ישראל יז
"מה רע בסדום" (לודוויג פול) 326
מהללאל 138
מוצא המינים (דרווין) יט-כ, 15, 27, 31
מוריה (ראה הר המוריה)
מוריס, סמואל כב-כג, 371, 551-553
המזרח הקדום יד, יז, 147
המזרח הקרוב 61, 117, 151, 295, 362, 376, 572
מחַוה ליוסף: כינון שלטונו של הבעל (הרמן ג׳ייקובס) 97
מחויאל 129, 138
מחלת 402
מחלת הנטינגטון יט
מחניים 452, 454
מחקר על ההיסטוריה (טוינבי) כג
מטפיזיקה (אריסטו) 22, 564, 678
מידאס 75, 228
מידה כנגד מידה (שייקספיר) 159, 179, 192, 201, 208, 221, 292
מילטון, ג׳ון מב
מינקוב, סווטוזאר 520
מירנדה 426
המכון המקראי האפיפיורי כא
המכון לדת ולחיי הציבור כא
מכיר 127, 670
מלחמה ושלום (טולסטוי) טו, 95
מלחמת טרויה טו, 142, 490-491
מִלכה 247, 293, 359
מלכי־צדק 298-299, 330
ממרא 296-298, 312, 363, 511, 661-663, 666
מנוח עד אברהם: פירוש על סדר נוח (קאסוטו) 681-682, 195, 251
מנלאוס 111, 490, 499

© כל הזכויות שמורות

מנשה 580, 632, 651-656, 670
מסופוטמיה 151-152, 220, 234, 301, 368, 406, 444
מסופוטמים 24, 32, 373, 476, 478
מערת המכפלה 345, 361-362, 364, 373, 446, 479, 507, 653, 663-664, 666-667, 671
מצרים (הארץ) ח, לז, מה, 3, 22, 115, 150, 203, 234, 239, 252, 256-258, 263-269, 271-273, 276, 278-279, 282, 284-285, 287, 294, 297-298, 302, 313, 322, 325, 345, 364, 373, 383-384, 404-406, 413, 455, 475, 477-478, 493, 503, 506-507, 512, 516, 519, 521, 524-525, 529-530, 533-534, 543-548, 556, 558, 561-563, 565-567, 569-571, 573, 575-577, 580, 582, 584-585, 586, 588, 590, 592, 594-597, 599-600, 605, 607-608, 611, 614, 621-623, 633, 635, 653-655, 661, 663-665, 668, 670-674
מצרים (בני העם) לז, 6, 21, 197, 203, 240, 265, 273, 285, 292, 373, 406, 522, 550, 556-557, 562, 565, 571-572, 576, 589, 599-600, 614-615, 620, 632, 635-637, 642, 645, 647, 664, 234, 264, 361, 478, 566-567, 572, 600
מצרית (השפה) 588-589, 597
מקיאוולי, ניקולו 492, 499
מרדוך 221-221
מרון, דניאל כא, 143
מרקס, קרל 646
משה לח, מ, 9, 21, 139, 150, 183, 229, 242, 251, 342, 373, 441, 466, 500, 502, 524, 540, 612, 629, 636, 641, 644-646, 650, 657-658, 662, 665, 671, 690
המשתה (אפלטון) כ, 419
מתושאל 129, 138
מתושלח 138-139, 153, 193
מתמטיקה סימבולית 235

נבוכדנצר 522
הנגב 295, 371, 666
נהר הירדן 373, 457, 666
נוח יט, כט, לד, לט, 3, 9, 21, 98, 102, 107, 117, 127, 136, 138-140, 143, 146, 148-149, 150-160, 162-167, 168-171, 173, 175, 177-184, 186-196, 199-206, 211-212, 214, 217, 222, 233, 245-246, 251, 260, 264, 269, 276, 280, 288, 292-294, 304-305, 307, 321, 337-338, 344, 346-347, 350, 392, 477, 653, 675, 679-682
נחור 233, 245-247, 279, 293, 359, 368-369, 443
נחל יבוק 457
הנחש 23, 49-50, 57, 60-68, 73-75, 87-88, 193, 679
נטשה (דמות מספרו של טולסטוי מלחמה ושלום) טו, 95
ניו יורק 409
ניו מקסיקו יט, כא-כב
ניטשה, פרידריך 198
ניידון, כריס כא
הנילוס 565
נינוה 218
נמרוד 198, 213-214, 266, 299, 316
נעמה 130, 247
נפתלי 432, 511
נת 578

סאביניות 498
סאקס, רוברט יט-כ, 29, 109, 113, 120, 131-132, 137, 143-146, 150, 164, 178, 193, 196, 272, 296, 298, 301, 332-334, 339, 346, 362,

© כל הזכויות שמורות

387, 417-418, 462-463, 488, 519,
530, 532, 538, 543, 564, 566, 571,
573, 584, 586, 595, 601, 613, 620,
630, 636-637, 649, 655, 657, 659,
680-685, 687, 689-690
סדום מד, 98, 149, 192, 197, 218,
236, 252-253, 255, 257-258,
269, 275-278, 280-281, 294-298,
300-301, 313, 315-317, 321,
323-327, 329, 334-335, 346, 353,
383, 458, 477, 482, 497, 603,
605-607, 673
סדומים 240
סוכות 474, 476, 479, 481
סופוקלס 198, 200, 450
סופר, דן כא, 525
סוקרטס כד, מ, 91, 198, 225, 227,
324, 419
סטיבנס, ברט כא, 296
סיני 22, 118, 150, 239, 349, 429,
537, 662, 666
סמואל, מוריס כב-כג, 371, 551-553
סמוראים 141
סנט ג'ון, קולג' יט, כא, 29
סנטה פה יט, כא, 29
הסערה (שייקספיר) 426
ספר האגדה (ביאליק ורבניצקי) 4, 684
ספרטה 182
סרנה נחום 310-314, 434, 438, 441,
472, 508, 550, 685-686, 690
סרפדון 140
סת 115-116

עבר 233
עבר הירדן 508, 666
עברים כו, 242, 264, 322, 384, 563,
589, 599-600, 636, 664
עברית 14, 29, 298, 332, 460, 481,
577, 589, 607, 615, 621, 638, 679
עברית מקראית כא, 231, 242, 267,
300, 338
עגלה 301, 640
עדה 130, 247
עדולם 540
עזה 301
עיניים 541
עירד 129, 138
על המתודה (דקרט) כ, כט, 217, 678
על הנפש (אריסטו) כ
על טבע הדברים (לוקרטיוס) כ
עלילות גילגמש כו, 147, 151, 158,
220, 681
עם ישראל (ראה ישראל)
עמורה 149, 252-253, 257, 276,
280-281, 296, 314, 316-317, 324,
327, 329, 383, 477
עמלק 475, 517
עמלקים 475, 522
עמק הפרת 40, 216, 246
עמק הפרת והחידקל 40, 246
ענר 298
עפרון 362-363, 493, 661-662
ער 535-536, 541, 632
עשו 102, 348, 377, 379-383, 385,
388-399, 402, 405-413, 423,
426, 428-429, 431-432, 434, 440,
444-445, 448, 450-457, 459-460,
463, 467-476, 479-480, 493, 500,
505-507, 511, 513, 515, 517-518,
535, 545, 559, 577, 588, 591, 594,
596, 617, 622-623, 634, 650, 654,
656, 663, 667
עשתורת (אלת הפריון) 117

פאולוס 300
פדן ארם 375, 503, 508, 511
פוטיפר 145, 425, 520-521, 533,
546-558, 560, 566-567, 569, 578
פוטי־פרע 578
פוליטיקה (אריסטו) 77, 219-220, 680,
682

© כל הזכויות שמורות

פוליסר, דניאל כא, 115
פורטוגל 378
פיזיקה (**אריסטו**) 565
פיזיקה מתמטית 235
פייר (**דמות מספרו של טולסטוי** מלחמה
ושלום) 95
פילוקטטס 467
פירסט תינגס **כב**
פישביין, מייקל 344
פישון 39
פלאומנהאפט, הרווי 22
פלג 233
פלשתים 240, 253, 328, 383,
385-387, 477
פנואל 458, 466-467
פרדיננד (**דמות מתוך מחזהו של**
שייקספיר הסערה) 426
פרדקין, הלל 194, 248, 378, 422
פרויד, זיגמונד 188, 449
פרומתיאוס י, לב, 119, 177, 225-226
פרומתיאוס הכבול (**אייסכילוס**) 177, 226
פרוספרו (**דמות מתוך מחזהו של**
שייקספיר הסערה) 426
הפרופסור והמאובן (**סמואל**) יט, **כב**
פרזי 302, 499, 658
פרי פרס, הוצאת ספרים כב
פריאמוס 490
פריס 490, 499
פרסים 21, 49
פרעה 98, 115, 197, 252-253, 258,
262, 265-268, 271-272, 276-278,
285-286, 298, 325, 413, 493, 512,
521-522, 524, 533-534, 547, 550,
556, 559-561, 563-564, 566-581,
583, 585, 587, 601, 606-607,
610, 614-617, 619-620, 623-625,
628, 631, 633, 635-650, 663-664,
666-668, 674
פרץ 545
פרת 39-40, 216, 246, 302, 437
צוער 324, 416
צלה 130, 247
צפנת פענח 578
צ'רצ'יל, וינסטון 581

קאליפסו 40
קאנט, עמנואל טו, לד, 69, 91-92, 196
קאסוטו, משה דוד 6, 9, 32, 107, 125,
131, 195, 204, 251, 678-682
קדם 39, 76, 121, 209, 294, 372,
418, 420
קדמוני יז, לו, 7, 11, 19-20, 22, 38,
40-41, 48, 50, 52, 82, 101, 105,
117, 125, 136, 155, 168, 190, 211,
234, 243, 260-261, 293, 350, 359,
364-365, 449, 537-538, 544, 565,
574
הקומדיה האלוהית (**דנטה**) 420
קומנטרי **כב**
קורנל קולג' כא
קטורה 372-373, 530
קין טו, יז, לד, לו, 3, 21, 93, 100,
105-109, 112-114, 115-116,
118-134, 136-140, 143-147, 158,
169, 184, 187-188, 192-194, 211,
218, 225, 240, 247, 262, 287, 291,
297, 299, 316, 318, 337, 350,
379-380, 394, 405, 431, 433, 452,
455-456, 460, 462, 464, 473, 512,
527, 531, 641
קיני 302
קינן 138
קיסינג'ר, הנרי 585
קירקגור, סרן 332
קית, סידני כ
קלייניאס 182
קנזי 302
קפנר, קארן כ
קפקא, פרנץ 353
קרונין, ג'יימס 17

© כל הזכויות שמורות

קריטון 198
קריטון (אפלטון) 198
קריית ארבע 360

ראובן יח, 430, 432-433, 510-512, 521, 528-530, 534, 589-590, 592-593, 595, 614, 652-653, 658
ראומה 359
ראפאלס, ריגן כא
ראשיתם המשוערת של תולדות האנושות (קאנט) לד
רבניצקי, יהושע חנא 4, 684
רבקה לז, 102, 132, 242, 247, 263, 335, 345, 353, 359, 364-366, 368-372, 375-377, 381-382, 385-386, 388-393, 395, 402-408, 411-413, 423, 425-426, 439, 445-446, 454, 457, 459, 469, 487, 503, 507, 511, 541, 655-656, 662, 675
רוזן, ביל כב, 52, 170, 276, 305, 322, 343, 398, 411, 588, 594, 607, 668
רוכב ערבות (עננים) (שם נרדף לאל בעל) 117
רומא כא, 131, 377-378, 475, 485, 498, 501
רומאים 475
רומולוס 131, 604
רומי, האימפריה 300, 378, 485, 498
רומי העתיקה 378
רוסו, ז׳אן ז׳אק 114, 680-681
רזניק, ריצ׳רד כא
רחובות 386
רחל 102, 110, 132, 145, 242, 247, 263, 368, 376, 421-434, 436-438, 441, 445-447, 459, 469-471, 480, 482-483, 487-488, 503, 507, 510-511, 518, 520, 523, 525, 537, 541, 546, 549-550, 578, 592, 596, 598-599, 602, 609, 611, 621, 629, 632, 640, 652-656, 662, 669, 685
רחל (דרסנר) 428
ריצלר, קורט 89, 682
רע 578
רעו 233, 421
רעואל 373
רעמסס 641-642
הרפאים 302, 663
רש״י (רבי שלמה יצחקי) מב, 108, 127, 138, 193, 332, 423, 482, 486, 520, 550, 553, 679, 685-687

שאול 417, 509, 540
שבעה 32, 130, 151, 156-157, 248, 251, 360, 382, 384, 387, 410, 472, 551, 606, 632, 648, 666
שגיב, אסף כא, 115
שוון, מרק 679
שוורצה, אריק כא, 529
שולמן, אדם כ
שומרית 151, 220, 229
שטן 61, 334
שטראוס, ליאו טו, יח, 9, 11-12, 30, 45, 679
שייקספיר, ויליאם 268, 409, 426
שיר השירים 420
שכם (העיר) 240, 264, 405, 445, 479-483, 492-494, 496-498, 502-503, 505-508, 513, 516, 519, 526-527, 534-535, 583, 590, 656-658, 671, 673
שכם (בן חמור) 98, 421, 484, 486-487, 489, 491-496, 498-501, 503, 529, 535, 629
שלה 535, 538-541, 543
שלם 297
שם 149, 190-191, 199, 203-206, 232-233, 245-246, 265, 292
שמואל 417, 431, 447, 486, 519, 540, 553, 640
שמעון 430, 481, 497, 500, 507, 511, 521, 534, 590, 593, 596-597, 610, 614, 625, 652-653, 658

© כל הזכויות שמורות

שנער 209, 213, 216
שעיר 381, 392, 452, 474-476, 517, 520-521, 531
שר, דוד כ
שרה 102, 132, 242, 252-259, 262-263, 266-267, 271, 275-277, 279-286, 288, 291, 293, 310-313, 320, 328, 330, 334-335, 348, 351-354, 359-365, 368-369, 371-374, 376, 384-385, 397, 432, 439, 446, 451, 503, 507, 547, 555, 663-662
שרוג 233
שרי 233, 246-248, 265-275, 294, 303, 310, 352, 639, 643
שת 133-134, 136-140, 143-144, 146-147, 153, 193, 211, 337

תהלים כז-כח, 23, 226, 311
תובל קין 130
תור 301, 334
תיאסטס 111
תיבת נוח 136, 152-153, 164, 188
תמר 486, 519, 530, 533-537, 539-545, 557, 582, 584, 592, 595, 598, 613
"תפילה בעד בתי" (ייטס) 549
תרגום השבעים 578
תרזה הקדושה 420
תרח טז, 233, 245-247, 279, 292-293, 359